SONOPANT DANDEKAR ARTS, V.S. APTE COMMERCE AND M.H. MEHTA SCIENCE COLLEGE, PALGHAR

Department of Political Science

PROJECT REPORT

MASTER OF ARTS – POLITICAL SCIENCE

Academic Year 2022-2023

Prepared by
Department of Political Science
Sonopant Dandekar Arts, V.S. Apte Commerce and M.H. Mehta Science College, Palghar

INDEX

Sr. No.	Content
1	Notice for Project Submission
2	Curriculum where course (subject where project work/ field work is required)
3	List Learners with Project titles
4	Sample Projects

Sonopant Dandekar Shikshan Mandali's
Sonopant Dandekar Arts,
V. S. Apte Commerce &
M. H. Mehta Science College, Palghar
Estb.: 14 August 1968
Dr. Kiran Save, Principal

Kharekuran Road, Palghar (W), Tal. & Dist. Palghar,
Maharashtra - 401 404, INDIA
Tel. : +91 - 2525 - 252163
Principal : +91 - 2525 - 252317
Email : sdsmcollege@yahoo.com
Web. : www.sdsmcollege.com

Ref No.:

Date : 16/05/2023

महत्वाची सूचना
राज्यशास्त्र विभाग – एम. ए. सत्र IV

एम. ए. द्वितीय वर्षाच्या राज्यशास्त्राच्या विद्यार्थ्यांना कळविण्यात येते की सत्र IV चे संयुक्त राष्ट्रसंघ आणि नेतृत्व विकास या पेपर्ससाठी प्रत्येकी 40 गुणांची अंतर्गत परीक्षा असून त्यासाठी विद्यार्थ्यांना 20 गुणांचे प्रकल्प आणि 20 गुणांची लेखी परीक्षा महाविद्यालयात सादर करावी लागेल. तसेच 100 गुणांसाठी विद्यार्थ्यांनी शोधप्रबंध तयार करून महाविद्यालयात सादर करायचा आहे. प्रकल्प लेखनासाठी अभ्यासक्रमातून व शोधप्रबंधासाठी अभ्यासक्रमाशी संबंधित कोणताही विषय विद्यार्थी निवडू शकतात. जे विद्यार्थी त्यांचे प्रकल्प व शोधप्रबंध सादर करणार नाहीत, त्यांचा गैरहजर अहवाल विद्यापीठाकडे पाठवला जाईल आणि अंतर्गत परीक्षेचा निकाल अनुत्तीर्ण देण्यात येईल याची विद्यार्थ्यांनी गंभीरपणे दखल घ्यावी.

प्रा.(डॉ.) तानाजी पोळ
उपप्राचार्य आणि विभागप्रमुख,
राज्यशास्त्र विभाग

डॉ. किरण सावे
प्राचार्य

PRINCIPAL
Sonopant Dandekar Arts College,
V.S. Apte Commerce College &
M.H. Mehta Science College
PALGHAR (W.R.)
Dist. Palghar, Pin-401404

University of Mumbai

No. AAMS(UG)/67 of 2021-22

CIRCULAR:-

Attention of the Principals of the Affiliated Colleges, the Head of the University Departments and Directors of the Recognized Institutions in Faculty of Humanities is invited to the syllabus uploaded by Academic Authority Meetings and Services which was accepted by the Academic Council at its meeting held on 29th April, 2013 **vide** item No. 4.45 relating to the revised syllabus as per the M.A. in Politics – Sem I, II, III & IV.

They are hereby informed that the recommendations made by the Board of Studies in Politics at its online meeting held on 22nd May, 2021 vide Item No. 1 and subsequently passed by the Board of Deans at its meeting held on 11th June, 2021 vide item No. 5.29 (R) have been accepted by the Academic Council at its meeting held on 29th June, 2021 vide item No. 5.29 (R) and that in accordance therewith, the revised syllabus as per the (CBCS) of M.A. (Politics) – Sem I to IV for PG Centres in affiliated colleges has been brought into force with effect from the academic year 2021-22 accordingly. (The same is available on the University's website www.mu.ac.in).

MUMBAI – 400 032
22nd September, 2021

(Dr. B.N.Gaikwad)
I/c REGISTRAR

To

The Principals of the Affiliated Colleges the Head of the University Departments and Directors of the Recognized Institutions in Faculty of Humanities. (Circular No. UG/334 of 2017-18 dated 9th January, 2018.)

A.C/5.29 (R) 29/06/2021

****

No. AAMS(UG)/67 -A of 2021-22 MUMBAI-400 032 22nd September, 2021

Copy forwarded with Compliments for information to:-

1) The Dean, Faculty of Humanities,
2) The Chairman, Board of Studies in Politics,
3) The Director, Board of Examinations and Evaluation,
4) The Director, Board of Students Development,
5) The Co-ordinator, University Computerization Centre,

(Dr. B.N.Gaikwad)
I/c REGISTRAR

Copy to :-

1. **The Deputy Registrar, Academic Authorities Meetings and Services (AAMS),**
2. **The Deputy Registrar, College Affiliations & Development Department (CAD),**
3. **The Deputy Registrar, (Admissions, Enrolment, Eligibility and Migration Department (AEM),**
4. **The Deputy Registrar, Research Administration & Promotion Cell (RAPC),**
5. **The Deputy Registrar, Executive Authorities Section (EA),**
6. **The Deputy Registrar, PRO, Fort, (Publication Section),**
7. **The Deputy Registrar, (Special Cell),**
8. **The Deputy Registrar, Fort/ Vidyanagari Administration Department (FAD) (VAD), Record Section,**
9. **The Director, Institute of Distance and Open Learning (IDOL Admin), Vidyanagari,**

They are requested to treat this as action taken report on the concerned resolution adopted by the Academic Council referred to in the above circular and that on separate Action Taken Report will be sent in this connection.

1. **P.A to Hon'ble Vice-Chancellor,**
2. **P.A Pro-Vice-Chancellor,**
3. **P.A to Registrar,**
4. **All Deans of all Faculties,**
5. **P.A to Finance & Account Officers, (F.& A.O),**
6. **P.A to Director, Board of Examinations and Evaluation,**
7. **P.A to Director, Innovation, Incubation and Linkages,**
8. **P.A to Director, Board of Lifelong Learning and Extension (BLLE),**
9. **The Director, Dept. of Information and Communication Technology (DICT) (CCF & UCC), Vidyanagari,**
10. **The Director of Board of Student Development,**
11. **The Director, Department of Students Walfare (DSD),**
12. **All Deputy Registrar, Examination House,**
13. **The Deputy Registrars, Finance & Accounts Section,**
14. **The Assistant Registrar, Administrative sub-Campus Thane,**
15. **The Assistant Registrar, School of Engg. & Applied Sciences, Kalyan,**
16. **The Assistant Registrar, Ratnagiri sub-centre, Ratnagiri,**
17. **The Assistant Registrar, Constituent Colleges Unit,**
18. **BUCTU,**
19. **The Receptionist,**
20. **The Telephone Operator,**
21. **The Secretary MUASA**

for information.

AC- 29/06/2021
Item No. 5.29 (R)

UNIVERSITY OF MUMBAI

Revised Syllabus for the
M.A. (Politics)
Sem - I to IV

(As per the Choice Based Credit System with effect from the academic year 2021-22)

Syllabus for

MA (Politics) Semester IV

Choice Based Credit System (CBCS)

Students are required to take:

1. ONE Interdisciplinary/Cross Disciplinary Course (I/C Course).

2. ONE Skill Based Course.

3. PROJECT BASED COURSE •

Dissertation in Politics: MA Politics students will do one Project based course.

Credits: 10

Process of Project Based Course:

The project-based course will be in the form of a dissertation based on a live project or a research assignment related to the specific discipline of the Politics. Every Teacher from the P.G. Centre will announce four to six broad topics at the beginning of the second semester, reflecting degree of relevance and rigor suitable to a post graduate programme, along with an indicative reading list. These will be screened by the Board of Studies in Politics and a final list of approved topics along with a reading list will be displayed in the first week of the third semester.

The student will submit a list of his/her three most preferred topics in the order of preference by the fifth week of the third semester to the Head of the parent department. The P.G. Centre will constitute a project committee consisting of the Head of the Department (Chairperson) and three other teachers from the Centre. The purpose of this committee is to oversee the functioning of the project component in the department. All post graduate teachers in the Centre will be guides for the project component. Each teacher will have a specified minimum number of students.

In case a particular topic is preferred by more students, the project committee will allocate students to guides within the department in order of the average of marks obtained in semesters 1 and 2. If it is felt necessary, the project committee can assign a co-guide to a student, depending upon specific disciplinary needs.

4. The student will make a preliminary presentation in or before the seventh week of the fourth semester. The presentation will be attended by the guide/s and a committee consisting of three other teachers appointed by the Head of the P.G. Centre. The committee will make necessary suggestions to improve the dissertation.

5. The student will make a final presentation in the 10th to the 12th week of semester four. The presentation will be evaluated by the same committee that evaluated the preliminary presentation. The criteria for evaluation will be as follows: i) 10 marks for the quality of presentation ii) 15 marks for answers to questions The marks given by the three members of the evaluation committee will be averaged in each head and the total marks decided by totaling the averages under the three heads.

6. Dissertation Submission The student will submit a bound hard copy of the dissertation to the Department by the end of the fourth semester, along with a soft copy on a CD/DVD. The final dissertation will have a word limit of 5000-8000 words and will be typed in one and a half spacing on one side of the paper. The APA style shall be followed for the writing of dissertation. The final dissertation will be evaluated out of 75 marks by the guide.

7. The Dissertation Format: 1. Title Page 2. Abstract 3. Introduction (Contains justification, objectives and Methodology) 4. Chapters 5. Concluding Remarks 6. Bibliography 7. Appendices (if any) Evaluation: Total Marks: 100 25 Marks: Presentation to Project Committee. The marks have two components: i) 10 marks for the quality of presentation ii) 15 marks for answers to questions 75 Marks: Evaluation by Project Guide.

Semester IV

Interdisciplinary Courses

1. Environment Conservation and Development In India
2. The United Nations
3. Dalit Movement in India
4. Urban Governance

Skill-Based Courses

1. Application of Computer in Research in Social Sciences
2. Leadership Development
3. Introduction to Right to Information

M.A. Politics Internal Examination 2022-2023

Semester IV – Leadership Development

Sr no	Student name	Project Submission (20 marks)	Project Presentation (10 marks)	Written Test (10 marks)	Signature
1	Baraf Mahesh Devram 49013				[signature]
2	Bhagat Pankaj Manoj 49030				[signature]
3	Chandre Jyoti Bhagchand 49008				
4	Chaudhari Amruta Ramchandra 49006				
5	Choure Neeta Subhash 49018				[signature]
6	Churi Kartiki Sunil 49017				[signature]
7	Dhodi Rahul Shankar 49034				
8	Dumada Rupali Mohan 49007				[signature]
9	Gavali Archana Sanjay 49004	[signature]			[signature]
10	Kakara Vinay Jatrya 49015				
11	Khane Ganesh Krushna 49016				[signature]
12	Kirkire Avinash Ganpat 49014				[signature]
13	Kom Gautam Anant 49009				
14	Lahange Punam Subhash 49028				[signature]
15	Lahubande Lakshman Janardhan 49026				[signature]
16	Mahale Namrata Dinesh 49021				[signature]
17	Mali Sachin Navasu 49032				[signature]
18	Marad Kusum Suresh 49031				
19	Meher Vedangi Prabhakar 49010				[signature]

20	Nikam Sachin Anna 49025				SNikam
21	Page Pornima Ankush 49020				
22	Pardhi Yatin Pramod 49005				Y.P. Pardhi
23	Patil Sonal Sunil 49027				Patil
24	Patil Vidya Kuldip-Naresh 49033				
25	Prasad Urvashi Deepak 49024				Urvashi prasad
26	Rathod Pratiksha Santosh 49002				[signature]
27	Raut Jayesh Janu 49029				[signature]
28	Rinjad Nilam Babu 49022				[signature]
29	Shingda Vijay Ramji 49003				[signature]
30	Tamore Samiksha Shekhar 49012				Tamore
31	Tare Pooja Dattatrey				
32	Umbarsada Kishor Babu 49019				Kishor
33	Vedga Darshana Navsu 49001				[signature]
34	Waghamare Shankar Eknath 49011				[signature]

Dr. Tanaji J. Pol
Professor & Head
(Department of Political Science)
Sonopant Dandekar Arts, V.S. Apte Commerce
and M. H. Mehta Science
Palghar, Dist. Palghar, Pin ...04,
Maharashtra, INDIA

M.A. Politics Part II - Semester IV
LIST OF PROJECT OF THE STUDENTS
The United Nations

Sr. No	Roll No.	Students Name	Project Title
1	49013	Baraf Mahesh Devram	मानवी हक्कांचे संवर्धन
2	49030	Bhagat Pankaj Manoj	संयुक्त राष्ट्रसंघाची निर्मिती
3	49008	Chandre Jyoti Bhagchand	-
4	49006	Chaudhari Amruta Ramchandra	-
5	49018	Choure Neeta Subhash	संयुक्त राष्ट्रसंघाची संरचना
6	49017	Churi Kartiki Sunil	संयुक्त राष्ट्रसंघ
7	49034	Dhodi Rahul Shankar	-
8	49007	Dumada Rupali Mohan	आंतरराष्ट्रीय संघटनांचा उदय
9	49004	Gavali Archana Sanjay	संयुक्त राष्ट्राची सनद
10	49015	Kakara Vinay Jatrya	-
11	49016	Khane Ganesh Krushna	आंतरराष्ट्रीय संघटना
12	49014	Kirkire Avinash Ganpat	संयुक्त राष्ट्रसंघाची सुरक्षा परिषद
13	49009	Kom Gautam Anant	-
14	49028	Lahange Punam Subhash	मानवी हक्क आणि हक्कांचे संवर्धन
15	49026	Lahubande Lakshman Janardhan	संयुक्त राष्ट्रसंघ
16	49021	Mahale Namrata Dinesh	संयुक्त राष्ट्रसंघाची आमसभा
17	49032	Mali Sachin Navasu	मानवी हक्क आणि हक्कांचे संवर्धन
18	49031	Marad Kusum Suresh	-
19	49010	Meher Vedangi Prabhakar	संयुक्त राष्ट्रसंघाची आमसभा आणि सुरक्षा परिषद
20	49025	Nikam Sachin Anna	संयुक्त राष्ट्रसंघटनेतील बदलते स्वरूप

21	49020	Page Pornima Ankush	संयुक्त राष्ट्रसंघाची आमसभा
22	49005	Pardhi Yatin Pramod	शांतता अंमलबजावणीतील संयुक्त राष्ट्रांची भूमिका
23	49027	Patil Sonal Sunil	संयुक्त राष्ट्रसंघ
24	49033	Patil Vidya Kuldip-Naresh	संयुक्त राष्ट्राची सनद
25	49024	Prasad Urvashi Deepak	United Nations Peace Keeping Forces
26	49002	Rathod Pratiksha Santosh	संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या शांती मोहिमा
27	49029	Raut Jayesh Janu	संयुक्त राष्ट्रसंघ
28	49022	Rinjad Nilam Babu	राष्ट्रसंघ
29	49003	Shingda Vijay Ramji	संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या शांती सेना
30	49012	Tamore Samiksha Shekhar	संयुक्त राष्ट्रसंघ
31	49023	Tare Pooja Dattatrey	शांतता अंमलबजावणीतील संयुक्त राष्ट्रांची भूमिका
32	49019	Umbarsada Kishor Babu	राष्ट्रसंघ
33	49001	Vedga Darshana Navsu	राष्ट्रसंघ
34	49011	Waghamare Shankar Eknath	संयुक्त राष्ट्रसंघ

Prof. (Dr.) Tanaji Pol
Head, Department of
Political Science

Dr. Kiran J. Save
Principal

PRINCIPAL
Sonopant Dandekar Arts College,
V.S. Apte Commerce College &
M.H. Mehta Science College
PALGHAR (W.R.)
Dist. Palghar, Pin-401404

मुंबई विद्यापीठ

सोनोपंत दांडेकर कला,वा.श्री आपटे वाणिज्य आणि एम.एच.मेहता विज्ञान

महाविद्यालय,पालघर-४०१४०४

प्रबंध एम. ए. राज्यशास्त्र भाग-२,सत्र-४

शैक्षणिक वर्ष २०२२-२३

विषय-भारतातील सार्वत्रिक निवडणुकींचा घेतलेला आढावा

संशोधक

सचिन अण्णा निकम

मार्गदर्शक

प्रा.ऋतुजा राऊत

राज्यशास्त्र विभाग

सोनोपंत दांडेकर कला,वा.श्री आपटे वाणिज्य आणि एम.एच.मेहता विज्ञान

महाविद्यालय, पालघर. ४०१४०४

58/75 R.S.Raut

भारतातील सार्वत्रिक निवडणुकींचा घेतलेला आढावा.

(छायाचित्र-Indain Express)

प्रबंध

विषय

भारतातील सार्वत्रिक निवडणुकींचा घेतलेला आढावा

संशोधक

निकम सचिन अण्णा

मार्गदर्शक

प्रा.ऋतुजा राऊत

यांच्या मार्गदर्शनाखाली

एम.ए.राज्यशास्त्र भाग-२,सत्र-४

सोनोपंत दांडेकर कला,वा.श्री आपटे वाणिज्य आणि एम.एच.मेहता विज्ञान

महाविद्यालय, पालघर ४०१४०४.

वर्ष:२०२२-२०२३

प्रमाणपत्र

प्रमाणित करण्यात येते की,

एम.ए.भाग-२,सत्र-४ या अभ्यासक्रमाचा भाग म्हणून **निकम सचिन अण्णा हजेरी क्रमांक ४९०२५** याने सन २०२२-२३ या शैक्षणिक वर्षात प्रबंधाचे नाव **भारतातील सार्वत्रिक निवडणुकींचा घेतलेला आढावा** या विषयावर संशोधन कार्य समाधानपणे केले आहे. त्यासाठी त्याने अनिवार्य असलेले वैयक्तिक मार्गदर्शन घेतले आहे.या संशोधन कार्यात घेतलेल्या संदर्भ साहित्याचा निर्देश या अहवालात केला आहे.

R.S. Raut

प्रा.ऋतुजा राऊत — डॉ. किरण सावे

मार्गदर्शक — प्राचार्य

प्रतिज्ञापत्र

मी निकम सचिन अण्णा सादर करतो की,सोनोपंत दांडेकर कला,वा.श्री.आपटे वाणिज्य आणि एम.एच.मेहता विज्ञान महाविद्यालय पालघर यांनी आयोजित केलेल्या एम.ए.भाग-२,सत्र-४ या अभ्यासक्रमांसाठी संशोधन कार्यक्रमाची प्रस्तुत कार्यवाही मी स्वत: केलेली आहे,असे प्रतिज्ञा पूर्वक घोषित करतो.

संशोधकाची सही

सचिन अण्णा निकम

विशेष आभार

एम. ए. राज्यशास्त्र भाग-२,सत्र-४ या अभ्यासक्रमाचा भाग म्हणून हा संशोधन प्रबंध सोनोपंत दांडेकर कला, वा श्री. आपटे वाणिज्य आणि एम .एच.मेहता विज्ञान महाविद्यालयाला सादर करताना मला अनेक व्यक्तींचे सहकार्य लाभले. सर्वप्रथम या प्रबंधाच्या लेखनाच्या एकंदरीत प्रक्रियेत मला वेळोवेळी आपले अनमोल मार्गदर्शन व सहकार्य लाभले. त्यासाठी मी राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख प्राचार्य डॉ. तानाजी पोळ यांचे आभार मानतो. तसेच संशोधनाच्या वेगवेगळ्या स्तरावर प्रा. ऋतुजा राऊत यांनी वेळोवेळी केलेल्या मार्गदर्शनासाठी त्यांचे आभार मानतो.

संशोधनासाठी प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष रीत्या मला मित्र व मैत्रिणी यांनी मोलाची मदत केली त्याबद्दल मी आपला ऋणी आहे.

आपण सर्वांनी केलेल्या सहकार्यामुळे हा प्रबंध पूर्ण होऊ शकला त्यासाठी सर्वांचे आभार.

सचिन अण्णा निकम

(संशोधक)

अनुक्रमणिका

अ. क्र	तपशील	पुष्ठ .क्र
१	विषयाचे नाव	४
२	प्रमाणपत्र	५
३	प्रतिज्ञापत्र	६
४	विशेष आभार	७
५	अनुक्रमणिका	८ ते १०
६	**प्रकरण पहिले- प्रस्तावना**	११
	१.१ प्रस्तावना	१२
	१.२ समस्या सूत्रण	१३
	१.३ संशोधन अभ्यासाची उद्दिष्टे	१३
	१.४ संकल्पनांच्या कार्यवाहक व्याख्या	१३
	१.५ अभ्यास विषयाची व्याप्ती	१४
	१.६ संशोधनाच्या दरम्यान आलेल्या मर्यादा	१४
७	**प्रकरण दुसरे -निवडणूक आयोग (घटनात्मक संस्था)**	१६
	२.१ रचना	१७
	२.२ अधिकार व कार्य	२0
	२.३ उद्दिष्ट्ये आणि तत्वे	२० ते २१
८	**प्रकरण तिसरे -भारतातील निवडणूक पद्धती**	२२
	३.१ निवडणूक प्रणाली	२३ ते २४

	३.२ निवडणूक प्रकिया	२४ ते २८
	३.३ भारतातील राष्ट्रीय पक्ष	२८ ते ३९
९	**प्रकरण चौथे-भारतातील सार्वत्रिक लोकसभा निवडणुका (१९५२-१९७१)**	४०
	४.१ पहिली सार्वत्रिक लोकसभा निवडणूक :१९५२	४१ ते ४२
	४.२ दुसरी सार्वत्रिक लोकसभा निवडणूक :१९५७	४२
	४.३ तिसरी सार्वत्रिक लोकसभा निवडणूक :१९६२	४४ ते ४५
	४.४ चौथी सार्वत्रिक लोकसभा निवडणूक :१९६७	४५
	४.५ पाचवी सार्वत्रिक लोकसभा निवडणूक :१९७१	४७ ते ४८
१०	**प्रकरण पाचवे-भारतातील सार्वत्रिक लोकसभा निवडणुका (१९७७-१९९६)**	४९
	५.१ सहावी सार्वत्रिक लोकसभा निवडणूक :१९७७	५० ते ५१
	५.२ सातवी सार्वत्रिक लोकसभा निवडणूक :१९८०	५२
	५.३ आठवी सार्वत्रिक लोकसभा निवडणूक :१९८४	५३
	५.४ नववी सार्वत्रिक लोकसभा निवडणूक :१९८९	५४ ते ५५
	५.५ दहावी सार्वत्रिक लोकसभा निवडणूक :१९९१	५६ ते ५७
	५.६ अकरावी सार्वत्रिक लोकसभा निवडणूक :१९९६	५८
११	**प्रकरण सहावे -भारतातील सार्वत्रिक लोकसभा निवडणुका (१९९८-२०१९)**	५९
	६.१ बारावी सार्वत्रिक लोकसभा निवडणूक :१९९८	६०
	६.२ तेरावी सार्वत्रिक लोकसभा निवडणूक :१९९९	६१ ते ६२
	६.३ चौदावी सार्वत्रिक लोकसभा निवडणूक :२००४	६३ ते ६४
	६.४ पंधरावी सार्वत्रिक लोकसभा निवडणूक :२००९	६५ ते ६६

	६.५ सोळावी सार्वत्रिक लोकसभा निवडणूक :२०१४	६७ ते ६८
	६.६ सतरावी सार्वत्रिक लोकसभा निवडणूक :२०१९	६९
१२	**प्रकरण सातवे-मतदाराच्या वर्तनावर प्रभाव करणारे घटक व निवडणुक कायदे**	७२
	७.१ मतदाराच्या वर्तनावर प्रभाव करणारे घटक	७३
	७.२ निवडणूक कायदे	७५
	७.३ पक्षांतरविरोधी कायदा	७९
१३	**प्रकरण आठवे- निष्कर्ष**	८२ ते ८३
१४	**प्रकरण नववे- संदर्भसूची**	८४ ते ८५

p

प्रकरण पहिले

प्रस्तावना

१.१ प्रस्तावना

प्रतिनिधिक लोकशाहीमध्ये निवडणुका या राजकीय प्रक्रियेत महत्त्वाची भूमिका बजावत असतात. निवडणुका ही लोकशाहीची एक महत्त्वपूर्ण प्रक्रिया आहे. ज्याद्वारे जनता किंवा लोक आपला प्रतिनिधी निवडते. निवडणुकीद्वारे आधुनिक लोकशाहीतील लोक ग्रामपातळिपासून ते राष्ट्रीय पातळीवरील विभिन्न पदावरील व्यक्तींना निवडतात. निवडणूकांचा प्रयोग हा राजकीय संस्था , खाजगी संस्था, धार्मिक संस्था आणि शैक्षणिक संस्था इत्यादी मध्ये तो प्रगट होतो. भारतीय राज्यघटनेत लोकांचे सार्वभौमत्व स्वीकारण्यात आले असल्यामुळे ग्रामपंचायत सदस्यपासून ते सर्वोच्च अशा राष्ट्रपतीपदापर्यंतची निवड ही लोकांकडूनच होत असते. यासाठी स्वातंत्र्यानंतर खऱ्या अर्थाने लोकप्रतिनिधी सत्तेवर यायची असतील तर सार्वत्रिक निवडणुकांची गरज होती. म्हणून २६ नोव्हेंबर १९४९ रोजी भारतीय राज्यघटना कलम ३२४ अन्वये २५ जानेवारी १९५० औपचारिकरित्या 'निवडणुकांचे नियोजन, संचालन, आणि नियंत्रण' करण्यासाठी 'निवडणूक आयोगाची' स्थापना केली.२१ मार्च १९५० रोजी निवडणुकीसाठी कायदेशीर आकृतीबंद तयार करण्यासाठी संसदेने 'लोकप्रतिनिधित्व कायदा' मंजूर केला. पुढे त्यामध्ये काही किरकोळ दुरुस्त्या करून १७ जुलै १९५१ रोजी 'लोकप्रतिनिधित्व कायदा १९५१' हा मंजूर केला. त्यात संसदेच्या दोन्ही सभागृहात आणि सर्व राज्यांच्या विधानसभांच्या निवडणुकीची प्रक्रिया निश्चित केली गेली. संसदेच्या व घटक राज्यांच्या विधानसभेच्या उमेदवार निवडीचे संपूर्ण स्वातंत्र्य 'प्रौढ' मताधिकार' अंतर्गत (एकमत) 'एक व्यक्ती एक मत' असे अधिकार देऊन गरीब-श्रीमंत, निरक्षर-विद्वान एवढेच काय पण विविध वर्ग,वर्ण, जात यांच्यातील सर्व स्तरांना किमान समान पातळीवर आणले.

१.२ समस्या सूत्रण

(१) राजकीय पक्ष सत्ता प्राप्तीसाठी जनतेपुढे जाहीरनामे सादर करतात पण पक्षाला सत्ता मिळाल्यावर जनतेला दिलेल्या आश्वासनांची अंमलबजावणी पूर्ण करता न आल्यामुळे लोकांमध्ये राजकीय पक्षांबद्दल अविश्वास निर्माण होतो.

(२) लोकशाहीमध्ये जरी लोकांनी, लोकांसाठी चालविलेले राज्य असे म्हटले तरी प्रत्यक्ष प्रशासनाची लोकांवरती पकड असते.

(३) प्रस्तुत शोध प्रबंधाशी संबंधित सार्वजनिक निवडणुकांचा आढावा नेमका भारतातील लोकशाहीचा उगम, लोकशाहीचा विकास आणि भविष्यात लोकशाहीचे भारतातील स्थान सादर करते.

१.३ संशोधन अभ्यासाची उद्दिष्टे

(१) भारतातील राजकीय पक्ष पद्धतीचे स्वरूप समजून घेणे.

(२) भारतातील राष्ट्रीय आणि प्रादेशिक पक्षांच्या राजकारणाचा अभ्यास करणे.

(३) लोकसभेच्या सार्वत्रिक निवडणुकांच्या राजकारणाचा अभ्यास करणे.

(४) भारतातील निवडणुकांच्या प्रचाराचे आणि जाहिरनाम्याचे आकलन होईल.

(५) भारतातील राष्ट्रीय पक्ष आणि प्रादेशिक पक्ष यांच्यामध्ये झालेल्या युतीच्या राजकारणाचे स्वरूप समजून घेता येईल.

१.४ संकल्पनांच्या कार्यवाहक व्याख्या

(१) निवडणूक लोकशाहीची महत्त्वपूर्ण प्रक्रिया आहे ज्याद्वारे जनता आपले प्रतिनिधी निवडतात.

(२) सामाजिक न्यायाचे प्रमुख साधन म्हणजे निवडणुका.

(३) निवडणुका म्हणजे राजकीय शिक्षणाचे प्रमुख माध्यम.

१.५ अभ्यास विषयाची व्याप्ती

(१) नागरिकांवर शासन करण्यासाठी सरकारला देण्यात आलेली मान्यता.

(२) नागरिकांना सार्वजनिक जीवन व्यवहारांमध्ये निवडणुकांमुळे सहभागी होता येते.

(३) नागरिकांना राष्ट्रांशी संबंधित प्रश्नांबाबत जागरूक राहता येते.

(४) नागरिकांसमोर विविध धोरणे मांडता येतात.

(५) नागरिकांच्या इच्छा आणि तक्रारी मांडता येतात.

(६) निवडणुका शांततेच्या मार्गाने सत्तांतर घडवतात.

१.६ संशोधनादरम्यान आलेल्या मर्यादा

(१) सदर शोधप्रबंधावर माहिती जमा करण्यासाठी मी ग्रंथालयामध्ये बरीच पुस्तके शोधण्याचा प्रयत्न केला परंतु काही निवडक पुस्तकेच उपलब्ध असल्याकारणाने खोलवर आणि अधिक माहिती शोधण्यास मला अडचणी आल्या.

(२) मोबाईल मध्ये सतत इंटरनेट नसल्याकारणाने मला माहिती मिळण्यास अडचण आली. शिवाय लोडशेडिंग असल्या कारणाने वेळेचे नियोजन करावे लागले.

(३) राष्ट्रीय पक्ष आणि प्रादेशिक पक्ष यांच्या नेत्यांशी थेट संवाद साधण्यास अडचणी आल्या.

(४) शैक्षणिक वर्षामध्ये कोणतीही सार्वजनिक निवडणूक नसल्यामुळे प्रत्यक्ष मतदान केंद्रावर जाऊन निवडणूक प्रक्रिया अभ्यासता आली नाही.

प्रकरण दुसरे

निवडणूक आयोग (घटनात्मक संस्था)

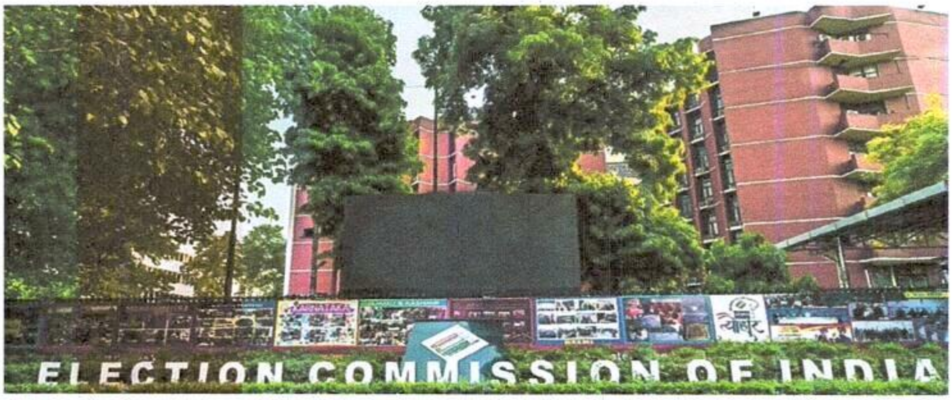

(छायाचित्र-Indain Express)

२.१ रचना

आयोगाच्या संरचनेसंबंधी राज्यघटनेच्या कलम ३२४ खालील तरतुदी आहेत-

(१)निवडणूक आयोगामध्ये एक मुख्य निवडणूक आयुक्त आणि राष्ट्रपती वेळोवेळी ठरवील इतके इतर निवडणूक आयुक्त असतील.

(२)मुख्य निवडणूक आयुक्त आणि इतर निवडणूक आयुक्त यांची नियुक्ती राष्ट्रपतीकडून केली जाईल.

(३) ज्यावेळी इतर निवडणूक आयुक्त नियुक्त केली असतील त्यावेळी मुख्य निवडणूक आयुक्त निवडणुक आयोगाचा अध्यक्ष असेल.

(४)निवडणुक आयोगाच्या साहाय्यासाठी आवश्यकता वाटल्यास निवडणुक आयोगाशी विचारविनिमय करुन राष्ट्रपती विभागीय आयुक्त नियुक्त करू शकेल

(५)निवडणूक आयुक्त आणि विभागीय आयुक्त यांच्या सेवाशर्ती आणि कार्यकाल राष्ट्रपती ठरवील.

सन १९५० मध्ये स्थापना झाल्यापासून १५ ऑक्टोबर,१९८९ पर्यंत निवडणूक आयोग ही मुख्य निवडणूक आयुक्त असलेली एकसदस्यीय संस्था होती. मतदारांचे वय २१ वर्षावरून १८ वर्षापर्यंत खाली आणल्याने निवडणूक आयोगाचे वाढलेले काम हाताळण्यासाठी राष्ट्रपतीने १६ ऑक्टोबर,१९८९ रोजी आणखी दोन निवडणूक आयुक्तांची नियुक्ती केली. त्यानंतर निवडणूक आयोग हा तीन निवडणूक आयुक्तांची बहुसदस्यीय संस्था म्हणून काम करू लागला. परंतु जानेवारी,१९९० मध्ये निवडणूक आयुक्तांची इतर दोन पदे रद्द करण्यात आली आणि

निवडणूक आयोग पूर्वस्थितीप्रमाणे काम करू लागला. तथापि, ऑक्टोबर,१९९३ मध्ये राष्ट्रपतीने पुन्हा आणखी दोन निवडणूक आयुक्त नियुक्त केले. त्यानंतर आजपर्यंत निवडणूक आयोग हा तीन निवडणूक आयुक्तांची बहुसदस्यीय संस्था म्हणून काम करीत आहे.

मुख्य निवडणूक आयुक्त आणि इतर दोन निवडणूक आयुक्त यांना समान अधिकार आहेत. त्यांना समान वेतन,भत्ते आणि इतर सुविधा मिळतात. त्यांना सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायधीशाइतका दर्जा आहे. जर मुख्य निवडणूक आयुक्त आणि / किंवा इतर दोन निवडणूक आयुक्त यांच्यामध्ये मतभेद झाले, तर निर्णय बहुमताने घेण्यात येतो.

त्यांचा कार्यकाल ६ वर्ष किंवा वयाची ६५ वर्ष पूर्ण होईपर्यंत यापैकी जे अगोदर पूर्ण होईल तोपर्यंत असतो. कार्यकाल पूर्ण होण्यापूर्वी ते कधीही राजीनामा देऊ शकतात वा त्यांना काढून टाकले जाऊ शकते.

२.२ अधिकार व कार्य

संसद,विधिमंडळे,राष्ट्रपती व उपराष्ट्रपती यांच्या निवडणुकांसंदर्भात निवडणूक आयोगाचे अधिकार व कार्ये तीन प्रकारची आहेत-(१) प्रशासकीय (२) सल्लागारी (३) अर्ध-न्यायिक.

हे अधिकार व कार्य तपशीलवार खालीलप्रमाणे-

(१) संसदेच्या परिसीमन आयोग कायद्याच्या आधारे देशभरातील निवडणुकांच्या मतदारसंघाचे भौगोलिक क्षेत्र ठरविणे.

(२) मतदार याद्या तयार करणे, या याद्या वेळोवेळी अद्यावत करणे व सर्व नवीन पात्र मतदारांची नोंदणी करणे.

(३) निवडणुकीची कार्यक्रमपत्रिका व दिनांक सूचित करणे आणि अर्जांची छाननी करणे.

(४ राजकीय पक्षांना मान्यता देणे व त्यांना निवडणूक चिन्ह देणे.

(५ राजकीय पक्षांना मान्यता व निवडणूक चिन्ह देण्यासंबंधित विवाद सोडविण्यासाठी न्यायालयासारखे काम करणे.

(६) निवडणूक व्यवस्थेविषयी विवादांची चौकशी करण्यासाठी अधिकारी नियुक्त करणे.

(७) निवडणुकीच्या वेळी पक्षांनी आणि उमेदवारांनी पाळावयाच्या आचारसंहिता तयार करणे.

(८) निवडणुकीच्या काळात रेडिओवरून व दूरदर्शनवरून राजकीय पक्षांनी धोरणे प्रसिद्ध करण्याचा अनुक्रम ठरविणे.

(९) संसद सदस्यांना अपात्र ठरविण्याबाबत राष्ट्रपतीला सल्ला देणे.

(१०) मतदार कक्षांचा ताबा घेणे, हिंसाचार, निवडणुकीत भ्रष्टाचार किंवा इतर नियमाबाहेरील घटना घडल्यास निवडणूक रद्द करणे.

(११) विधिमंडळ सदस्यांना अपात्र ठरविण्याबाबत राज्यपालास सल्ला देणे.

(१२) निवडणूक घेण्यासाठी आवश्यक कर्मचारी पुरवण्यासंबंधी राष्ट्रपतीस व राज्यपालास विनंती करणे.

(१३) मुक्त व न्याय निवडणुका सुनिश्चित करण्यासाठी देशभरातील निवडणूक यंत्रणेवर देखरेख ठेवणे.

(१४) एक वर्षानंतर आणीबाणीचा कालावधी वाढविण्यासंबंधी राष्ट्रपती राजवट असलेल्या राज्यात निवडणूक घेण्यासंबंधी राष्ट्रपतीला सल्ला देणे.

(१५) निवडणुकीसाठी राजकीय पक्षांची नोंदणी करणे आणि निवडणुकीतील कामगिरीच्या आधारे त्यांना राष्ट्रीय किंवा राज्य पक्षाचा दर्जा देणे.

निवडणूक उपआयुक्त निवडणूक आयुक्ताला सहाय्य करतात. ते नागरी सेवेतील असतात व आयुक्त त्यांना ठराविक कालावधीसाठी नियुक्त करतो त्यांना आयोगाच्या सचिवालयातील सचिव, संयुक्त सचिव, उपसचिव आणि इतर सचिव सहाय्य करतात.

राज्य-स्तरावर, राज्य सरकारशी विचारविनिमय करून मुख्य निवडणूक आयुक्ताने नेमणूक केलेला मुख्य निवडणूक अधिकारी निवडणुक आयोगाला साहाय्य करतो. जिल्हा स्तरावर जिल्हाधिकारी हा निवडणूक अधिकारी म्हणून काम करतो व मतदारसंघातील प्रत्येक मतदान कक्षासाठी मुख्य अधिकारी नेमतो.

२.३ उद्दिष्ट आणि मार्गदर्शक तत्वे

*** उद्दीष्ट-**

भारताचा निवडणूक आयोग स्वातंत्र्य, सचोटी आणि स्वायत्तता अबाधित राखेल, सर्वांसाठी उपलब्ध, समावेशकता आणि हितसंबंधीयांचा नीती आधारित सहभाग यांची शाश्वती देईल आणि निवडणुकांवर आधारित लोकशाही आणि राज्यव्यवहार समर्थ करण्यासाठी मुक्त, न्याय आणि पारदर्शक निवडणुका घेऊन व्यावसायिकतेची उच्चतम गुणवत्ता अंगीकारील.

*** मार्गदर्शक तत्वे-**

आयोगाने स्वतःसाठी चांगल्या कारभाराची मार्गदर्शक तत्वे विहित केली आहेत-

(१) निवडणुकांच्या कामकाजामध्ये समता, न्याय व्यवहार, निपक्षपातीपणा, स्वातंत्र्य आणि कायद्याचे राज्य ही घटनेत मांडलेली मुल्ये अबाधित राखणे.

(२) विश्वासाहार्ता, मुक्तपणा, न्याय व्यवहार, पारदर्शकता, सचोटी, उत्तरदायीत्व, स्वायत्तता आणि व्यावसायिकता यांची गुणवत्ता उच्चतम राखून निवडणुका घेणे.

(३) मतदार- केंद्रित आणि मतदारांसाठी मैत्रीपूर्ण समावेशक वातावरणात निवडणुक प्रक्रियेमध्ये सर्व पात्र नागरिकांचा सहभाग घेता येईल याची शाश्वती देणे.

(४) निवडणूक प्रक्रियेच्या हितासाठी राजकीय पक्ष व सर्व हितसंबंधीयाबरोबर कार्यरत राहणे.

(५) मतदार, राजकीय पक्ष, निवडणूक अधिकारी(कर्मचारी), उमेदवार व सर्वसामान्य जनता अशा हितसंबंधीयामध्ये निवडणूक प्रकिया आणि निवडणुकीसंबंधित कामकाज याविषयी माहिती होण्यास चालना देणे आणि या देशातील निवडणूक प्रणालीबाबत विश्वास बळकट करणे.

(६) निवडणूक सेवा प्रभावी व व्यावसायिक पद्धतीने देता याव्या यासाठी मानव संसाधन विकसित करणे.

(७) निवडणूक प्रक्रियेच्या सर्व अंगांमध्ये सुधारणा होण्यासाठी तंत्रज्ञानाचा अवलंब करणे.

(८) निवडणुक प्रक्रिया सुरळीत पार पडावी यासाठी उच्च दर्जाची पायाभूत व्यवस्था निर्माण करणे.

(९) ध्येय व उद्दिष्टपूर्ती करण्यासाठी व त्यात सर्वोत्कृष्टता साध्य करण्यासाठी नाविन्यपूर्ण पद्धतीचा अवलंब करण्यासाठी प्रयत्न करणे.

(१०) देशातील निवडणूक प्रक्रियेवरील लोकांचा विश्वास कायम राखून आणि वृंद्धीगत करून लोकशाही मूल्ये वृद्धिंगत करण्यास सहाय्य करणे.

प्रकरण तिसरे

भारतातील निवडणूक पद्धती

३.१ निवडणूक प्रणाली

घटनेच्या भाग १५ मधील कलम ३२४ ते ३२९ मध्ये आपल्या देशातील निवडणूक प्रणालीशी संबंधित खालील तरतुदी आहेत-

(१) देशात न्याय व मुक्त निवडणूका सुनिश्चित करण्यासाठी घटनेमध्ये(कलम ३२४) स्वतंत्र निवडणूक आयोगाची तरतूद केली आहे. या आयोगाला संसद, राज्य विधिमंडळे, राष्ट्रपतिपद आणि उपराष्ट्रपतीपद यांच्या निवडणुका घेण्याचा, पर्यवेक्षण करण्याचा व आदेश देण्याचा अधिकार आहे. सध्या आयोगामध्ये मुख्य निवडणूक आयुक्त आणि दोन निवडणूक आयुक्त आहेत.

(२) संसदेच्या आणि राज्य विधिमंडळाच्या निवडणुकांच्या प्रत्येक मतदारसंघाच्या भागासाठी एकच साधारण मतदार यादी असेल. यामुळे देशाच्या फाळणीला कारणीभूत ठरलेली जातीय प्रतिनिधीत्व आणि स्वतंत्र मतदारसंघ पद्धती रद्द करण्यात आली आहे.

(३) केवळ धर्म, वंश, जात, लिंग किंवा यांपैकी कोणत्याही कारणासाठी कोणत्याही व्यक्तीला मतदार यादीत समावेश करण्यापासून रोखता येणार नाही. तसेच केवळ धर्म, वंश, जात, लिंग किंवा यांपैकी कोणत्याही कारणासाठी कोणतीही व्यक्ती विशेष मतदार यादीत समावेश करण्याची मागणी करू शकत नाही. यामुळे मतदानाच्या अधिकाराबाबत घटनेने समानतेचे तत्त्व अवलंबिले आहे.

(४) लोकसभा व राज्य विधानसभांच्या निवडणुका प्रौढ मताधिकाराच्या तत्वावर घेतल्या जातील. त्यामुळे अनिवासी, असंतुलित मन:स्थिती, गुन्हे, भ्रष्टाचार किंवा बेकायदेशीर कृत्ये यासाठी घटनेतील किंवा योग्य त्या विधीमंडळाने(संसद किंवा राज्य विधिमंडळ) केलेल्या कायद्यातील नुसार अपात्र ठरविलेल्या व्यक्ती सोडून, भारताचे नागरिक असलेल्या व वयाची १८ वर्षे पूर्ण केलेल्या प्रत्येक व्यक्तीस मत देण्याचा अधिकार आहे.

(५) मतदार याद्या बनविणे, मतदार संघांचे परिसीमन किंवा त्यांची योग्य व्यवस्था सुनिश्चित करण्यासाठी आवश्यक त्या सर्व बाबींसंबंधी तसेच संसद व राज्य विधिमंडळाच्या निवडणुकांबाबत सर्व बाबीसंबंधी संसद तरतूदी करू शकते.

(६) मतदार याद्या बनविणे आणि त्यांची योग्य आखणी सुनिश्चित करण्यासाठी राज्य विधिमंडळाच्या निवडणूकांसंदर्भात राज्य विधिमंडळसुद्धा तरतूदी करू शकते. परंतु, संसदेने तरतूदी न केलेल्या विषयांबाबतच राज्य विधिमंडळ तरतूदी करू शकते. म्हणजेच ते फक्त संसदेच्या कायद्याला पुरक अशा तरतूदी करू शकतात; परंतु, केंद्राच्या कायद्यातील तरतुदींवर अधिभावी ठरतील अशा तरतुदी करू शकत नाहीत.

(७) मतदारसंघांचे परिसीमन किंवा अशा मतदारसंघातील जागांची विभागणी याबाबतच्या कायद्याच्या वैधतेसंबंधी कोणत्याही न्यायालयात आव्हान देता येणार नाही, अशे घटनेने स्पष्ट केले आहे.

३.२ निवडणूक प्रक्रिया

(छायाचित्र-Wikipedia)

(१) निवडणुकीची वेळ-

मध्यावधी निवडणुका न घेतल्यास लोकसभा आणि प्रत्येक राज्य विधानसभेची निवडणूक दर पाच वर्षांनी घेतली जाते. लोकसभेचा विश्वास गमावला असल्यास

व त्या जागी दुसरा पर्याय उपलब्ध नसल्यास राष्ट्रपती पाच वर्षांचा कालावधी संपण्यापूर्वी लोकसभा विसर्जित करून मध्यावधी निवडणुका घेऊ शकतो.

(२) निवडणुकांचे वेळापत्रक-

औपचारिक प्रक्रिया सुरू होण्यापूर्वी काही आठवडे आयोग एका मोठय़ा पत्रकार परिषदेत निवडणुकांच्या वेळापत्रकाची घोषणा करतो. अशा घोषणेनंतर लगेच राजकीय पक्ष व उमेदवार यांना आदर्श आचारसंहिता लागू होते.

सूचनापत्र जारी केल्यावर लगेच ज्या मतदासंघातून निवडणूक लढवायची आहे त्या मतदारसंघात उमेदवार त्यांचे निवडणूक अर्ज सादर करू शकतात. अर्ज दाखल करण्याचा अंतिम दिवस संपल्यानंतर साधारणपणे एका आठवड्यात संबंधित मतदारसंघांचा रिटर्निंग ऑफिसर अर्जांची छाननी करतो. छाननी पूर्ण झाल्यावर दोन दिवसात वैध उमेदवार आपला अर्ज मागे घेऊ शकतात. प्रत्यक्ष मतदानाच्या तारखेपूर्वी उमेदवारांना राजकीय प्रचारासाठी किमान दोन आठवडे मिळतात.

कामाच्या प्रचंड व्यापामुळे व मतदारांच्या मोठ्या संख्येमुळे राष्ट्रीय निवडणुकांसाठी मतदान विविध दिवशी घेतली जाते. मतगणनेसाठी स्वतंत्र दिवस ठरविला जातो. प्रत्येक मतदारसंघाचा निकाल संबंधित मतदारसंघाचा रिटर्निंग ऑफिसर जाहीर करतो. आयोग निवडून आलेल्या सदस्यांची संपूर्ण सूची तयार करतो आणि गृहाच्या स्थापनेसाठी योग्य ते सूचनापत्र जारी करतो. याबरोबरच निवडणुकीची प्रक्रिया पूर्ण होते. लोकसभेच्या बाबतीत राष्ट्रपती आणि विधानसभेच्या बाबतीत संबंधित राज्यांचे राज्यपाल त्या त्या गृहाचे सत्र बोलवू शकतात.

(३) शपथ किंवा वचनबद्धता-

निवडणूक आयोगाने अधिकार दिलेल्या अधिकाऱ्या समोर उमेदवाराने शपथ घेणे किंवा आपली वचनबद्धता मांडणे आवश्यक आहे. अर्ज

दाखल केल्यावर लगेच पण कुठल्याही परिस्थितीत अर्जांची छाननी करण्याच्या अगोदरच्या दिवसापर्यंत उमेदवाराने व्यक्तिश: शपथपत्र किंवा वचनबद्धता सादर केली पाहिजे.

(४) निवडणुकीचा प्रचार-

प्रचाराच्या कालावधीत आपल्या उमेदवाराला व पक्षाला लोकांनी मत द्यावे, या उद्देशाने राजकीय पक्ष त्यांचे उमेदवार आणि त्यांचे विचार लोकांपुढे मांडतात. प्रचाराचा अधिकृत कालावधी उमेदवारांची सूची बनविल्यापासून किमान दोन आठवडे असतो व मतदान संपण्याच्या ४८ तास अगोदर अधिकृतरित्या समाप्त होतो. प्रचाराच्या कालावधीत राजकीय पक्षांनी आणि उमेदवारांनी काय करावे, याबद्दल आदर्श आचारसंहितेनुसार वागणे अपेक्षित आहे. निवडणूक जाहीर झाल्यानंतर पक्ष आपला जाहिरनामा घोषित करतात. यामध्ये निवडून आल्यास ते कोणते कार्यक्रम अमलात आणतील, त्यांच्या नेत्यांच्या जमेच्या बाजू व विरोधी पक्ष व त्यांच्या नेत्यांचे अपयश मांडतात. पक्ष आणि मुद्दे यासाठी घोषणा /घोषवाक्य बनवितात व मतदारांना प्रचारपत्रके व जाहिराती वाटतात. समर्थकांचे मत वळविण्यासाठी त्यांना खुष करण्यासाठी व प्रोत्साहित करण्यासाठी तसेच विरोधकांवर टीका करण्यासाठी संपूर्ण मतदारसंघात सभा व मेळावे घेतात. शक्य तितक्या भावी समर्थकांवर प्रभाव पाडण्यासाठी संपूर्ण मतदारसंघात फिरून सुधारणा करण्याचे आश्वासन देतात व व्यक्तिगत विनंती करतात.

(५) मतदानाचे दिवस-

सुरक्षा दलांना व निवडणुकीवर देखरेख करणाऱ्यांना कायदा व सुव्यवस्था राखता यावी मतदान योग्य रीतीने होत आहे, हे सुनिश्चित करता

यावे, यास्तव सामान्यत: विविध मतदारसंघात निरनिराळ्या दिवशी मतदान घेण्यात येते.

(६) मतपत्रिका आणि चिन्हे-

अर्ज दाखल करण्याची प्रक्रिया पूर्ण झाल्यानंतर रिटर्निंग ऑफिसर निवडणुका लढविणाऱ्या उमेदवारांची यादी बनवतो आणि मतपत्रिका छापल्या जातात. मतपत्रिकेत उमेदवारांची नावे आणि प्रत्येक उमेदवाराला दिलेली चिन्हे असतात.

(७) मतदान प्रक्रिया-

मतदान गुप्त मतदान पद्धतीने होते. सार्वजनिक संस्थांमध्ये मतदान केंद्रावर गेल्यावर मतदाराचे नाव मतदार यादीतून तपासले जाते. मतदान केंद्रात बनवलेल्या बंदिस्त मतदान कक्षामध्ये मतदार आपले मत देतो. सन १९९८ पासून आयोगाने मतदापेटयांनऐवजी इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्राचा वापर सुरू केला आहे.

(८) निवडणुकांवर देखरेख-

प्रचार योग्य पद्धतीने होत आहे आणि लोक त्यांच्या निवडीप्रमाणे मत देण्यास स्वतंत्र आहेत, हे सुनिश्चित करण्यासाठी निवडणुक आयोग अनेक निरीक्षकांची नेमणूक करतो. निवडणूक खर्चनिरीक्षक संबंधीत पक्ष व उमेदवार निवडणुकीसाठी करीत असलेल्या खर्चावर लक्ष ठेवतात.

(९) मतमोजणी-

मतदान संपल्यानंतर रिटर्निंग ऑफिसर व निवडणूक आयोगाने नेमलेले निरीक्षक यांच्या देखरेखीखाली मतमोजणी केली जाते. मतमोजणी संपल्यानंतर ज्या उमेदवाराला सर्वात जास्त मते मिळाली आहेत त्याला रिटर्निंग

ऑफिसर विजयी झाल्याचे आणि संबंधीत गृहामध्ये निवडून गेल्याचे घोषित करतो.राज्य विधानसभेच्या निवडणुका लोकसभेच्या निवडणुकीच्या पद्धतीनेच घेतल्या ज़ातात. राज्य व संघराज्ये प्रदेशांचे एकसदस्यीय मतदार संघात भाग पाडले जातात व 'सर्वात जास्त मते मिळतील तो विजयी' ही पद्धत वापरली जाते.

(१०) प्रसार माध्यमांची भूमिका-

निवडणूक प्रकियेमध्ये शक्य तितकी पारदर्शकता आणण्यासाठी प्रसारमाध्यमांना प्रोत्साहन दिले जाते आणि निवडणुकांविषयी बातम्या देण्यासाठी सोयी सुविधा दिल्या जातात. अर्थात, मतदान गुप्त राहील, हे सुनिश्चित केले जाते. निवडणूकीच्या बातम्या देण्यासाठी प्रसारमाध्यमांच्या कर्मचाऱ्यांना मतदान केंद्रात जाण्यासाठी आणि प्रत्यक्ष मतमोजणीच्या वेळी मतमोजणी केंद्रात जाण्यासाठी विशेष पास दिले जातात.

(११) निवडणूक विनंत्या-

निवडणुकीदरम्यान गैरप्रकार होत आहे, असे वाटल्यास मतदार किंवा उमेदवार निवडणूक विनंती दाखल करू शकतो. ही विनंती म्हणजे नेहमीचा दिवाणी खटला नसतो, तर ज्यामध्ये सर्व मतदार संघांशी संबंध आहे, असा विवाद मानला जातो. संबंधित राज्याचे उच्च न्यायालय अशा विनंत्या हाताळते आणि जर त्या योग्य आढळल्या, तर प्रसंगी मतदासंघात फेरनिवडणुकीही घेतली जाते.

३.३ भारतातील राष्ट्रीय पक्ष

निवडणूकांसाठी निवडणुक आयोग राजकीय पक्षांची नोंदणी करतो आणि निवडणुकीतील त्यांच्या कामगिरीनुसार त्यांना राष्ट्रीय पक्ष किंवा राज्य पक्ष अशी मान्यता देतो. इतर पक्षांना केवळ नोंदणीकृत पण मान्यता

नसलेले पक्ष असे संबोधले जाते. आयोगाने मान्यता दिलेल्या पक्षांना या मान्यतेमुळे पक्षाचे चिन्ह मिळणे, राष्ट्रीय दूरचित्रवाणी आणि नभोवाणीवर राजकीय प्रक्षेपण करणे आणि मतदार याद्या मिळणे असे अधिकार मिळतात.

राष्ट्रीय पक्ष म्हणून मान्यता मिळण्याचे निकष

सन २०१६ मधील स्थितीनुसार खालीलपैकी कोणताही निकष पूर्ण केल्यास पक्षाला राष्ट्रीय पक्ष अशी मान्यता मिळते-

(१) संबंधित पक्षास लोकसभा किंवा विधानसभांच्या सार्वत्रिक निवडणुकीत चार किंवा अधिक राज्यांमध्ये एकूण वैध मतांच्या ६ टक्के मते मिळाली असल्यास आणि,त्यासोबतच लोकसभेमध्ये कोणत्याही राज्यातून अथवा राज्यांमधून चार जागा , किंवा-

(२) संबंधीत पक्षाने लोकसभेच्या सार्वत्रिक निवडणुकीमध्ये २ टक्के जागा जिंकल्या आणि त्या पक्षाचे उमेदवार किमान तीन राज्यांतून निवडून आले असल्यास किंवा-

(३) संबंधित पक्षास चार राज्यांमध्ये राज्य पक्ष म्हणून मान्यता मिळाली असल्यास.

भारतीय निवडणूक आयोगाने १० एप्रिल २०२३ राष्ट्रवादी काँग्रेस, तृणमूल काँग्रेस आणि भारतीय कम्युनिस्ट पक्ष या या तीन पक्षांचा राष्ट्रीय दर्जा काढून घेतला, त्यामुळे देशामध्ये सध्या एकूण सहा राष्ट्रीय पक्ष आहेत.

(१) भारतीय जनता पार्टी (BJP) -

(छायाचित्र-Indain Express)

(छायाचित्र-Indain Express)

(अध्यक्ष- जेपी नड्डा)

(छायाचित्र-Indain Express)

भारतीय जनता पार्टी(BJP) हा भारतातील एक प्रमुख राष्ट्रीय स्तरावरील राजकीय पक्ष आहे. २०१४ सालापासून सलग दोन निवडणूकांमध्ये भाजपाचे बहुमत मिळवत सत्ता राखली. नरेंद्र मोदी भाजपाचे सर्वोच्च नेते असून अमित शाह दुसऱ्या पातळीवरचे नेते मानले जातात. तर जेपी नड्डा हे भाजपाचे सध्याचे अध्यक्ष आहेत. २०१९ च्या लोकसभा निवडणुकीत दुसऱ्यांदा भारतीय जनता पक्षाने बाजी मारली. महाराष्ट्रात भारतीय जनता पक्षाला ४८ पैकी २३जागा मिळाल्या. मात्र, मुख्यमंत्रीपदावरून भारतीय जनता पक्ष आणि शिवसेनेत फूट पडली आणि त्यांची युती तुटली. १९५१ साली श्यामाप्रसाद मुखर्जी यांनी भारतीय जनसंघाची स्थापना केली.

जनसंघ हे राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचे राजकीय अंग मानले जात असे. काँग्रेस व तत्कालीन पंतप्रधान जवाहरलाल नेहरू ह्यांच्याकडून पाकिस्तानचे होणारे लांगूलचालन रोखणे व भारतामधील हिंदूंचे हित जपणे ही जनसंघाची उद्दिष्टे होती. स्थापनेनंतर जम्मू आणि काश्मीर भारतामध्ये संपूर्ण सामावून घेतला जावा अशी आग्रही भूमिका जनसंघाने घेतली व यादरम्यान आंदोलन करताना अटक झालेल्या मुखर्जी ह्यांचे काश्मीरच्या तुरुंगातच निधन झाले. दीनदयाल उपाध्याय व त्यानंतर अटलबिहारी वाजपेयी व लालकृष्ण अडवाणी या तरुण नेत्यांनी जनसंघाची सूत्रे हातात घेतली. १९५२ सालच्या पहिल्या लोकसभा निवडणुकीमध्ये जनसंघाला केवळ तीन जागांवर विजय मिळाला. १९६७ सालच्या देशव्यापी विधानसभा निवडणुकांमध्ये जनसंघाने अनेक लहान प्रादेशिक पक्षांसोबत युती केली व मध्य प्रदेश, बिहार उत्तर प्रदेश राज्यांमध्ये सरकारे स्थापन केली.

१९७५ साली पंतप्रधान इंदिरा गांधी ह्यांनी लागू केलेल्या देशव्यापी आणीबाणीला जनसंघाने कडाक्याचा विरोध केला व जनसंघाच्या अनेक सदस्यांना तुरुंगात डांबले गेले.१९७७ सालच्या लोकसभा निवडणुकीमध्ये जनता पक्षाला प्रचंड बहुमत मिळाले व मोरारजी देसाई पंतप्रधान तर अटलबिहारी वाजपेयी परराष्ट्रमंत्री बनले. परंतु अंतर्गत कलहामुळे ग्रासलेला जनता पार्टी

सरकार १९८० साली कोसळले व जनता पार्टीचे विघटन झाले. जनता पार्टीच्या विघटनानंतर भारतीय जनता पार्टीची(भाजपा) स्थापना झाली व अटलबिहारी वाजपेयी पक्षाचे पहिले अध्यक्ष बनले. लालकृष्ण अडवाणी, मुरली मनोहर जोशी, नरेंद्र मोदी, राजनाथ सिंह, वेंकय्या नायडू, शिवराजसिंह चौहान जे. पी.नड्डा असे अनेक नेते भाजपाचे प्रमुख चेहरे बनले. तर महाराष्ट्रात देवेंद्र फडणवीस, विनोद तावडे, आशिष शेलार, किरीट सोमै जिओय्या , चंद्रकांत पाटील, एकनाथ खडसे प्रमुख चेहरे आहेत.

२०२४ च्या लोकसभा निवडणुकीसाठी सध्या 'समान नागरी कायदा' लागू करणे हा भाजपच्या विषय पत्रिकेवरील मुख्य मुद्दा आहे. समान नागरी कायदा अस्तित्वात आल्यास वेगवेगळे वैयक्तिक कायदे रद्द होतील आता केंद्रीय पातळीवर या कायद्यासाठी हालचाली सुरू झाल्याने आगामी निवडणुकीत हा मुख्य मुद्दा असेल, असे संकेत आहेत.

(२) भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस(INDAIN NATIONAL CONGRESS) -

(छायाचित्र-Indain Express)

(छायाचित्र-Indain Express)

(अध्यक्ष- मल्लिकार्जुन खडगे

विचारसरणीचा एक राजकीय पक्ष आहे. हा पक्ष डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या तत्वास अनुसरून बहुजनहिताच्या उद्दिष्टांचा दावा करतो. इ. स. १९८४ साली कांशीराम यांच्या नेतृत्वाखाली या पक्षाची स्थापना झाली. इ. स. २००३ सालापासून मायावती या पक्षाच्या अध्यक्षपदाची धूरा वाहत आहेत. हत्ती हे या पक्षाचे चिन्ह आहे. इ. स. २००९ साली झालेल्या भारताच्या पंधराव्या लोकसभेच्या निवडणुकीत या पक्षाने २१ जागा जिंकल्या. त्यायोगे पंधराव्या लोकसभेतील पक्षीय बलाच्या निकषावर हा चौथ्या क्रमांकाचा पक्ष आहे. या पक्षाचा प्रभाव प्रामुख्याने उत्तरप्रदेशात आहे

(५) नॅशनल पीपल्स पार्टी(NPP) -

(छायाचित्र-Indain Express)

(छायाचित्र-Indain Express)

(अध्यक्ष-कोनराड के संगमा)

नॅशनल पीपल्स पार्टी (NPP) हा भारतातील राष्ट्रीय स्तरावरील राजकीय पक्ष आहे, जरी त्याचा प्रभाव मुख्यत: मेघालय राज्यात केंद्रित आहे. पी. ए. संगमा यांनी जुलै २०१२ मध्ये राष्ट्रवादीतून काढून टाकल्यानंतर ६ जानेवारी २०१३ रोजी या पक्षाची स्थापना केली होती. ७ जून २०१९ रोजी त्याला राष्ट्रीय पक्षाचा दर्जा देण्यात आला. ईशान्य भारतातील हा पहिला राजकीय पक्ष आहे ज्याने हा मान मिळवला आहे. पक्षाचे निवडणूक चिन्ह पुस्तक आहे. त्यासाठीचे महत्त्व म्हणजे केवळ साक्षरता आणि शिक्षण हेच दुर्बल घटकांना सक्षम बनवू शकतात असा पक्षाचा विश्वास आहे.

पी. ए. संगमा ह्यांच्या २०१६ मधील मृत्यूनंतर नॅशनल पीपल्स पार्टीची धुरा त्यांचे पुत्र कॉनराड संगमा ह्यांच्यावर आली. २०१८ मेघालय विधानसभा निवडणुकीमध्ये संगमा ह्यांच्या नेतृत्वाखाली एन.पी.पी ने ६० पैकी २० जागांवर विजय मिळवला व भारतीय जनता पक्ष तसेच राष्ट्रीय लोकशाही आघाडीमधील इतर प्रादेशिक पक्षांच्या पाठिंब्याच्या बळावर सरकार स्थापन केले. २०१९ लोकसभा निवडणूकांमध्ये तुरा लोकसभा मतदारसंघामधून एन.पी.पी. ची अगाथा संगमा लोकसभेवर निवडून आली. आजच्या घडीला हा पक्ष राष्ट्रीय लोकशाही आघाडीचा घटक पक्ष आहे. २०१६ मध्ये आसाममध्ये भाजपच्या नेतृत्वात पहिल्यांदा राष्ट्रीय लोकशाही आघाडी सत्तेत आल्यानंतर केंद्रातील रालोआच्या धर्तीवर ईशान्येकडील पक्षांची आघाडी (एनईडीए) स्थापन करण्यात आली. त्यामध्ये एन.पी.पी हा पक्ष सामील होता.

(६) भारतीय कम्युनिस्ट पक्ष (मार्क्सवादी) (CPI-M) -

(छायाचित्र-Google Image)

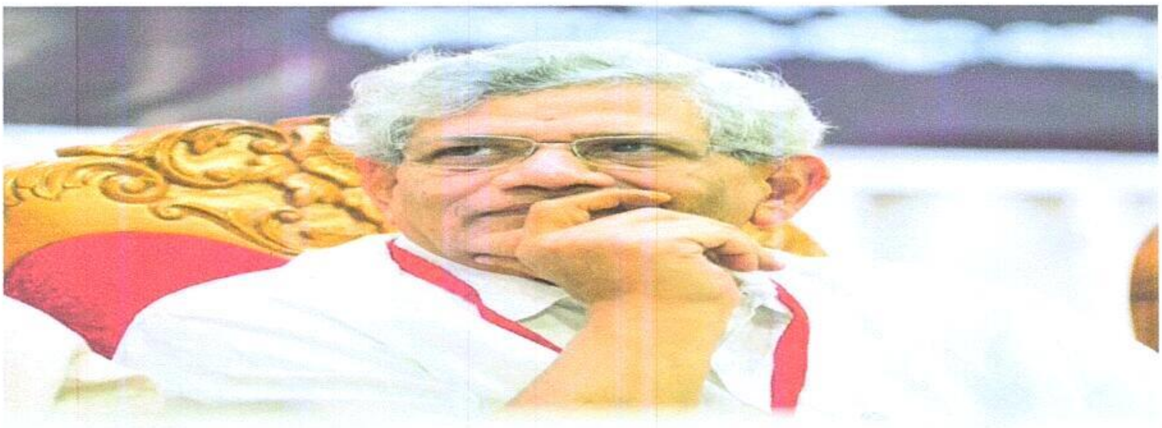

(छायाचित्र-Google Image)

(अध्यक्ष- सीताराम येचुरी)

१९६४ साली वैचारिक मतभेदांमुळे भारतीय कम्युनिस्ट पक्षात फूट पडली, त्यावर्षी भारतीय कम्युनिस्ट पक्ष आणि भारतीय कम्युनिस्ट पक्ष (मार्क्सवादी) अशी दोन अधिवेशने भरली आणि भारतीय कम्युनिस्ट पक्ष (मार्क्सवादी) वेगळा झाला. या पक्षाची स्थापना ७ नोव्हेंबर १९६४ साली करण्यात आली. या पक्षाचे चिन्ह कोयता-हातोडा आहे. या पक्षाचा केरळ व पश्चिम बंगाल या राज्यात प्रभाव असून हा पक्ष भारत सरकारमध्ये, काँग्रेस पक्षाच्या सत्ताकाळात संयुक्त पुरोगामी आघाडीचा सदस्य होता. मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्ष या नावाने भारतात ओळखला जाणारा पक्ष हिंसेचे समर्थन करणारा पक्ष आहे, असे आरोप त्यांच्यावर सतत होत असतात. मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाने ८० च्या दशकात १३ काँग्रेस कार्यकर्त्यांची हत्या केली होती.

भारतीय कम्युनिस्ट पक्ष (मार्क्सवादी) हा भारतातील प्रमुख राष्ट्रीय पक्ष असून हा पक्ष मार्क्स आणि लेनिन यांच्या विचाराने प्रभावित आहे. सामाजिक न्याय, सामाजिक समानता आणि वर्गहीन समाज या विचारांवर हा पक्ष कार्यरत आहे. हा पक्ष भारतातील शेतकरी वर्ग, श्रमिक वर्ग, कृषिवाद आणि लोकांच्या इतर मुद्यांसाठी लढणारा राजकीय पक्ष आहे असा दावा करतो. या

पक्षाने २०११ पर्यंत ३४ वर्ष पश्चिम बंगालवर सत्ता होती. २०११ च्या विधानसभा निवडणुकीमध्ये तूर्णमूल कॉंग्रेसने या पक्षाचा पराभव करून पश्चिम बंगालमध्ये सत्ता सांभाळली. सिताराम येचुरी, बिमान बोस, माणिक सरकार, पिनाराई विजयन, बुद्धदेव भट्टाचार्य, सूर्यकांत मिश्रा हे नेते या पक्षाचे प्रमुख चेहरे बनले.

प्रकरण चौथे

भारतातील सार्वत्रिक लोकसभा निवडणुका (१९५२-१९७१)

४.१ पहिली सार्वत्रिक लोकसभा निवडणूक: १९५२

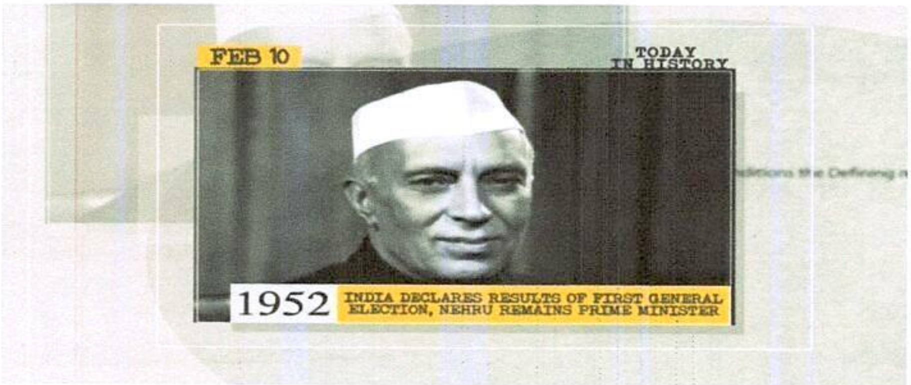

(छायाचित्र-Google Image)

भारतीय घटना समितीच्या निर्णयानुसार किंवा तरतुदीनुसार पहिली लोकसभा निवडणूक २५ ऑक्टोबर १९५१ ते १९५२ या चार महिन्यात पार पडली. लोकसभेच्या पहिल्या सार्वत्रिक निवडणुकीत लोकसभेच्या ४९७ आणि राज्य विधानसभेच्या ३२८३ जागांसाठी सतरा कोटी ३२ लाख १२ हजार ३४३ मतदारांनी मतदानाचा हक्क मिळाला. या निवडणूक १९२ लहान- मोठे राजकीय पक्ष सहभागी झाले होते. भारतीय स्वातंत्र्यानंतरच्या पहिल्या सार्वत्रि निवडणुकीत राजकीय जीवनातील दुरावस्था व विस्कळीतपणा एका बाजूला तर दुसऱ्या बाजूला भारत हा इंग्रजांनी लुटलेला, बहुसंख्य अशिक्षित मतदार आणि गुलाम असल्यामुळे निवडणुका यशस्वीपणे पार पडतील की नाही याची शंका होती. पण अगदी सुरळीतपणे या निवडणुका पार पडल्या. लोकसभेच्या या पहिल्या निवडणुकांचे प्रशासकीय नेतृत्व केले ते श्री. सुकुमार सेन यांनी. या निवडणुकीत लोकसभेसाठी ४४.६३% मतदार झाले तर राज्य विधानसभेसाठी ४५.३% मतदार झाले. या निवडणुकीमुळे भारताने स्वतःला जगातील समर्थ लोकशाहीचे दर्शन घडविले.

दिवसात पार पडली. यामुळे निवडणुक आयोग ही संस्था अधिक कार्यक्षम व अधिक तत्पर झाल्याचे दिसून आले. ही निवडणूक १९५६ च्या भाषावर प्रांत रचनेच्या नंतरची लोकसभा निवडणूक होती. या निवडणुकीत ४९ टक्क्यांहून अधिक मतदारांनी मतदान केले. या निवडणुकीत ४५ हून अधिक राजकीय पक्षांनी सहभाग नोंदवला होता. अपक्षांचीही संख्या मोठी होती.

१९५७ च्या लोकसभेच्या एकूण ४९४ जागा होत्या. त्यापैकी ४९० जागांवर काँग्रेस उमेदवार उभे केले होते, यामध्ये काँग्रेसचे ३७१ उमेदवार विजयी झाले. पंडित नेहरूंच्या नेतृत्वाखाली ही निवडणूक नि:संशयपणे जिंकली. काँग्रेसनंतर भारतीय कम्युनिस्ट पार्टी ऑफ इंडिया या पक्षाला २७ जागा, भारतीय जनसंघाला ४ जागा मिळाल्या. या ११९ मतदार संघातून प्रादेशिक पक्षांचे उमेदवार उभे होते, त्यापैकी ३१ जागावर निवडून आले.

१९५७ च्या लोकसभेचे वैशिष्टय़ म्हणजे प्रथमत: केरळमध्ये बिगर काँग्रेस साम्यवादी पक्षाचे सरकार स्थापन झाले. या निवडणुकीत असे चार दिग्गज निवडून आले ते पुढे भारतीय राजकारणात सर्वोच्च पदावर पोहचले. लाल बहादुर शास्त्री (पंतप्रधान), मोरारजी देसाई (पंतप्रधान), अटलबिहारी वाजपेयी (पंतप्रधान), आर. वेंकटरामन (राष्ट्रपती) झाले, म्हणजेच हे चार दिग्गज पुढील भारतीय राजकारणाचे चेहरे बनले.

या निवडणुकीचे आणखी एक वैशिष्टय़ म्हणजे विरोधी पक्षच अस्तित्वात नव्हता. कारण निवडणूक लढवलेल्या कोणत्याही राजकीय पक्षाकडे विरोधी पक्षासाठी आवश्यक अशी सदस्य संख्या नव्हती, त्यामुळे दुसरी लोकसभा ही बिना विरोधी पक्षाची होती. या निवडणुकीत प्रादेशिक पक्षांनी ७.६% मतदान घेतले होते. दुसऱ्या लोकसभेत २२ महिला सदस्य निवडून आल्या होत्या. त्याचबरोबर विरोधी पक्षात फूट पडून कम्युनिस्ट पार्टीचे व समाजवादी पार्टीचे अनुक्रमे किसान मजदूर पार्टी व प्रजा समाजवादी पार्टी अशी निर्मिती झाली होती. १९५७ च्या दुसऱ्या लोकसभा निवडणुकीत डॉ. लोहिया, व्ही.बी.गिरी अशा दिग्गजांचा पराभव झाला.

४.३ तिसरी सार्वत्रिक लोकसभा निवडणूक: १९६२

लोकसभेची तिसरी सार्वत्रिक निवडणूक फक्त दहा दिवसात पार पडली. या निवडणुकीत पंडित नेहरू यांच्यावर घराणेशाहीचा आरोप झाला. कारण पंडित नेहरू यांनी १९५९ मध्ये त्यांच्या कन्या 'इंदिरा गांधी' यांना काँग्रेस पक्षाच्या अध्यक्षपदी नियुक्त केले होते आणि पंडित नेहरूंनी 'इंदिरा गांधी' यांच्या दबावाखाली केरळमधील निवडून आलेले कम्युनिस्ट सरकार बरखास्त केले होते. त्याचबरोबर पंडित नेहरू यांची जावई फिरोश गांधी यांनी मुंदडाकांडचा पर्दाफाश केला. यामुळे नेहरू सरकारमधील अर्थमंत्री टी. टी. कृष्णम्माचारी यांना राजीनामा द्यावा लागला होता. अशा प्रकरणांच्या पार्श्वभूमीवर ही तिसरी लोकसभा निवडणूक पार पडली.

१९६२ च्या निवडणुकीत ४९४ जागांसाठी ११ कोटी ९९ लाख मतदारांनी मतदानाचा हक्क बजावला. म्हणजेच या निवडणुकीत ५५.४२% मतदान झाले. निवडणुकीच्या मैदानात १९८५ उमेदवार उतरले होते. काँग्रेस पक्षाने ४८८ जागा लढवल्या होत्या, त्यापैकी ३६१ जागांवर त्यांना विजय प्राप्त झाला. भारतीय कम्युनिस्ट पार्टीला २९ जागा, स्वतंत्र पार्टीला १८ जागा, प्रज्ञा-समाजवादी पार्टीला १२ तर समाजवादी पार्टीला ६ जागा मिळाल्या. प्रादेशिक पक्षांनी ३४ जागांवर विजय संपादन केला. नव्याने राजकीय क्षितिजावर आलेल्या स्वतंत्र पक्षाला ओरिसा, बिहार,राजस्थान या राज्यात बराच पाठिंबा मिळाला. प्रादेशिक पक्षापैकी प्रमुख आणि अकाली दल, ओरिसात आसाम गण परिषद त्या त्या राज्यात कमालीचे यश मिळविले होते.

१९६२ च्या तिसऱ्या लोकसभा निवडणुकीत ६६ पैकी ३१ महिला विजयी झाल्या. भारतीय कम्युनिस्ट पार्टी विरोधी पक्षावर विराजमान झाली. जनसंघाला या निवडणुकीत १४ जागा मिळाल्या. या निवडणुकीचे खास वैशिष्ट्य

म्हणजे या निवडणूकीत काँग्रेस व इतर राजकीय पक्षांच्या माध्यमातून शेतकरी व ग्रामीण पार्श्वभूमी असलेल्या नेतृत्वांचा उदय झाला. त्याचबरोबर १९६२ च्या चीन युद्धाचा पंडित नेहरुंवर गंभीर परिणाम झाला होता. या निवडणूकीत काँग्रेसला पर्याय ठरू शकेल असा कोणताच पक्ष राष्ट्रीय पातळीवर नव्हता. पण मुदडा कांडाचे भ्रष्टाचारचे प्रकरण, चीनचे आक्रमण आणि डॉ. लोहियांचे पंडित नेहरूंवरील वागण्याविषयीची प्रखर टीका यामुळे काँग्रेसला गेल्या वेळेपेक्षा जागा कमी मिळाल्या, पण बहुमतात फरक पडला नाही. कारण विरोधी पक्षात बहुमत/एकमत नव्हते व ते फुटलेले होते.

४.४ चौथी सार्वत्रिक लोकसभा निवडणूक: १९६७

(छायाचित्र-ZeeNews)

१९६७ च्या लोकसभेच्या चौथ्या सार्वत्रिक निवडणुकीने भारतीय राजकारणात एक नव्या अध्यायाला सुरुवात झाल्याचे दिसते. १९६२ ते १९६७ च्या दरम्यानचा काळ भारतीय इतिहासात अतिसंघर्षाचा काळ म्हणून ओळखला जातो, त्याचे परिणाम देशाच्या राजकारणावर दीर्घकाळ उमटत राहिले. देशावर चीन आणि पाकिस्तानची दोन आक्रमणे झाली. या आक्रमणामुळे नेहरूंच्या मनातील हिंदी- चीनी- भाई- भाई हे स्वप्न धुळीस मिळाले. हा धक्का सहन न झाल्यामुळे पंडित नेहरुंचे अवघ्या दीड वर्षात निधन झाले. १९६४ मध्ये नेहरूंच्या मृत्यूनंतर गुलजारीलाल नंदा काळजीवाहू पंतप्रधान झाले. काही

दिवसानंतर नेहरूंचे उत्तराधिकारी म्हणून देशाची सूत्रे लालबहादुर शास्त्री यांच्याकडे सोपवण्यात आली आणि याच पार्श्वभूमीवर १९६७ च्या निवडणुका झाल्या

१९६५ मध्ये भारत आणि पाकिस्तान युद्धाला प्रारंभ झाला. पुढे सोव्हीएत रशियाच्या हस्तक्षेपामुळे भारत-पाक यांच्यात करार झाला. कराराच्या वेळीच लालबहादुर शास्त्री यांचा मृत्यु झाला आणि १९६६ ला इंदिरा गांधी पंतप्रधान झाल्या. या निवडणुकीत लोकसभेच्या ४९४ जागांमध्ये वाढ होऊन ५२० करण्यात आल्या. १५ कोटी २७ लाख लोकांनी मतदान केले. यावेळी मतदानाची टक्केवारी ६१% टक्के होती. या निवडणूकीत काँग्रेस पक्षाला २८३ जागा मिळाल्या. उत्तरप्रदेश, मध्यप्रदेश आणि दिल्लीत जनसंघ प्रभावी ठरला. या निवडणुकीत स्वतंत्र पार्टीला ४४ जागा, जनसंघाला ३५ जागा, भारतीय कम्युनिस्ट पार्टीला १९ जागा मिळाल्या. तमिळनाडूमध्ये द्रूमुकने २५ जागांवर विजय मिळवला. या निवडणुकीत प्रादेशिक पक्षाचे ४३ उमेदवार निवडून आले.

१९६७ च्या निवडणुकीत काँग्रेसची एका बाजूला दयनीय अवस्था होत असताना डॉ. लोहियांच्या गैरकाँग्रेसच्या नाऱ्यामुळे वेगळ्यावेगळ्या राज्यात विरोधी पक्षाची सरकारे स्थापन झाली. पश्चिम बंगाल, बिहार, पंजाब ओरिसा, या राज्यात संयुक्त आघाडीची सरकारे स्थापन झाली. अशा अनेक कारणामुळे भारतीय राजकारणाचा नक्षाच पार बदलून गेला. अनेक राज्यात विरोधी पक्षांची संयुक्ते सरकारे स्थापन झाली. १९६९ साली काँग्रेस पक्ष दुभंगला याला १९६७ ची पार्श्वभूमी होती. इंदिराजींच्या कारभारावर नाराज होऊन चौधरी चरणसिंह यांनी भारतीय क्रांतीदल, बीजू पटनाईक यांनी उत्कल काँग्रेस, मोरारजी देसाई, अतुल्य घोष यांनी वेगवेगळे पक्ष स्थापन केले व इंदिरा गांधीच्या विरोधात आवाज उठवला.

४.५ पाचवी सार्वत्रिक लोकसभा निवडणूक: १९७१

(छायाचित्र-New York Times)

१९६९ सालची काँग्रेसमधील फूट आणि वेगवेगळ्या राज्यात स्थापन झालेली संयुक्त सरकारे या पार्श्वभूमीवर ही निवडणूक महत्त्वाचे आहे. कॉंग्रेस किंवा इंदिरा गांधींचे विरोधक एका बाजूला 'इंदिरा हटाव' चा नारा देत होते तर इंदिरा गांधी स्वतः 'गरीबी हटाव' चा नारा देत होत्या. १९७१ च्या लोकसभा निवडणुकीत १५ कोटी जनतेने मतदानाचा हक्क बजावला. च्या निवडणुकीत ५५.२७ टक्के मतदान झाले. 'गरीबी हटाव' च्या नाऱ्यामुळे इंदिरा गांधींची 'समाजवादी प्रतिमा' तयार झाली. त्याचबरोबर बँकांचे राष्ट्रीयकरण, संस्थानिकांचे तनखेबंद भुमिकेमुळे श्रीमती गांधींच्या पक्षाला अभूतपूर्व यश मिळाले.

१९७१ च्या निवडणुकीत काँग्रेस पक्षाने ३५२ जागांवर विजय प्राप्त केला. या निवडणूकीत काँग्रेसला १६ जागांवर विजय मिळाला जनसंघाला २२ जागा, मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाला २५ जागा तर भारतीय कम्युनिस्ट पार्टीला २३ जागा मिळाल्या. आंध्रप्रदेश व तामिळनाडू या दोन राज्यात प्रादेशिक पक्षांनी जोरदार मुसंडी मारली.

मोरारजी देसाई वगळता कॉंग्रेसमधील सर्व नेते पराभूत झाले. या निवडणुकीत 'गरीबी हटाव' नारा प्रभावी ठरला. १९७१ च्या भारत -चीन युद्धानंतर अटलबिहारी वाजपेयी यांनी 'इंदिरा गांधी' यांचा 'दुर्गावतार' अशा

शब्दात गौरव केला. पंडित नेहरूंनंतर कोण आणि ‘गुंगी गुडिया’ ची विशेषणे या निवडणुकीने पुसून काढली.

प्रकरण पाचवे

भारतातील सार्वत्रिक लोकसभा निवडणुका (१९७७-१९९६)

५.१ सहावी सार्वत्रिक लोकसभा निवडणूक: १९७७

SAREES
Ushnat Mal Madan Lal

INDIAN EXPRESS

MORARJI DESAI IS PRIME MINISTER

Consensus move dropped after letter from Charan Singh

Lok Sabha to sit till April 6

CFD to stay separate, back Govt on merit

Immediate concern to right all wrongs of emergency

(छायाचित्र-Indain Express)

THE HINDU

India's National Newspaper

President Proclaims National Emergency

"Security of India Threatened by Internal Disturbances"

Preventive Arrests: Press Censorship Imposed

PM Explains Action

(छायाचित्र-The Hindu)

भारताच्या निवडणूक इतिहासातील १९७७ ची सहावी लोकसभा निवडणूक दीर्घकाल लक्षात राहणारी आहे. या निवडणुकीत मतदारांनी काँग्रेस पक्षाला सत्तेतून पायउतार करून भारतीय राजकारणाचा प्रवाहाच बदलून टाकला. एका अर्थाने ही निवडणूक म्हणजे देशाच्या स्वातंत्र्याची दुसरी लढाईच मानली जाते. या निवडणूकीत काँग्रेस पक्षाच्या पराभवाबरोबर स्वतः इंदिरा गांधी देखील पराभूत झाल्या होत्या. १९७१ च्या निवडणुकीतील स्वतःचा 'समाजवादीचा चेष्टा' म्हणून बहुमत प्राप्त करणाऱ्या इंदिरा गांधींचा करिश्मा १९७४ ला संपला.

१२ जून १९७५ रोजी अलाहाबाद उच्च न्यायालयाने भ्रष्टाचाराच्या सिद्ध झालेल्या आरोपांच्या आधारे इंदिरा गांधी यांच्यावर पाच वर्षासाठी निवडणूक लढवण्यास बंदी घातली. पण इंदिरा गांधींनी राष्ट्रहिताखातर

व लोकाग्राहास्तव त्यांनी ती धुडकावून लावली आणि इंदिरा गांधी यांनी राजीनामा देण्याऐवजी २६ जून १९७५ ला देशात आणीबाणी लागू केली. विरोधी पक्षातील अनेक नेते आणि हजारो कार्यकर्त्यांना तुरुंगात टाकले. संजय गांधी यांच्याकडे मर्यादत सत्ता देऊन त्यांना घटनाबाह्य सत्ताकेंद्र बनविले, त्यामुळे देशात हाहाकार माजला. वृत्तपत्रावर कडक सेन्सॉरशिप बसवली. सर्व प्रकारच्या टीकाकारांनी मुस्कटबाजी केली. अनेक संघटनावर बंदी घातली. ३८ व ३९ ची घटनादुरुस्ती करून न्यायालयाच्या अधिकारावर मर्यादा आणल्या. या सर्व कारणामुळे इंदिरा गांधींच्या माध्यमातून भारतातील लोकशाहीच्या सर्व प्रक्रियाच नष्ट झाल्या होत्या. अशा परिस्थितीत पाचव्या संसदेची पाच वर्षाची मुदत नियतकालमर्यादा नुसार मार्च १९७६ ला संपली असती पण एक वर्षांनी वाढविण्यात आली. या काळात इंदिरा गांधी विरोधी सूर त्यांना त्यांच्यापर्यंत पोचत नव्हता, त्यामुळे त्यांना वाटले की अशा परिस्थितीत आपण निवडणुका घेतल्या तर बहुमत मिळेल म्हणून त्यांनी जानेवारी १९७७ ला सार्वत्रिक निवडणुकीची घोषणा केली आणि १९ महिन्यानंतर देशातील आणीबाणी संपली.

१९७७ च्या निवडणुकीत ५४२ जांगासाठी झालेल्या या निवडणुकीमध्ये ४९२ ठिकाणी कॉंग्रेसने उमेदवार उभे केले होते. त्यापैकी १५७ ठिकाणी त्यांना विजय मिळाला. ३४.५% मते कॉंग्रेसला मिळाली. उत्तर भारतात कॉंग्रेसचा पूर्ण पराभव झाला. सहाव्या लोकसभेत आणीबाणी हा मुद्दा प्रभावी ठरला. पहिल्यांदा विरोधी पक्ष एकत्र आल्याचे दिसले. केवळ कम्युनिस्ट सोडून इतर सर्वांनी एकत्र येऊन जनता पक्षाची स्थापना केली. भारतीय लोकदल, समाजवादी पार्टी, जनसंघ आणि बंडखोर कॉंग्रेस यांच्या एकत्रीकरणातून जनता पक्षाचा उदय झाला. या पक्षाने ४०५ जागांवर आपले उमेदवार उभे केले होते. त्यापैकी २९५ उमेदवार निवडून आले, ४१ टक्के मते त्यांना मिळाली. ३ जागा जगजीवन राय यांच्या पक्षाने जिंकल्या होत्या. त्यांनी स्वता:ला जनता पक्षात विलीनीकरण करून घेतल्यामुळे जनता पक्षाच्या खासदारांची संख्या २९८ झाली. यामध्ये १९ महिलांचा सहभाग होता. या पक्षाचे नेतृत्व मोरारजी देसाई यांनी केले व देशात पहिले 'बिगरकॉंग्रेस' सरकार स्थापन झाले.

या निवडणुकीत संजय गांधी व इंदिरा गांधी यांना पराभव पत्करावा लागला होता. जनता पक्षाचे नेते रामकृष्ण हेगडे पराभूत झाले होते. जॉर्ज फर्नांडिस तुरुंगात राहूनही निवडणूक जिंकले. अशा प्रकारे १९७७ च्या निवडणुकीत पहिल्यांदा काँग्रेस सत्तेपासून दूर राहिली.

५.२ सातवी सार्वत्रिक लोकसभा निवडणूक: १९८०

१९७७ मध्ये झालेले सत्तांतर आणि इंदिरा गांधी देशात आणीबाणी लागू केल्यानंतर प्रथमच केंद्रात स्थापन झालेले बिगर काँग्रेस सरकार अल्पजीवी ठरले. जनता पक्षात सहभागी झालेल्या विविध राजकीय पक्षांच्या अंतर्गत मतभेदामुळे अल्पावधीतच कोसळले. इंदिरा गांधीनी केलेले घटनाविरोधी कायदे किंवा घटनादुरुस्त्या रद्द करण्यापुरतेच कार्य या पक्षाने केले. आर्थिक विकासाची दिशा बदलण्याची आश्वासने हे सरकार पूर्ण करण्यास अपयशी ठरले. या सरकारमध्ये मधु लिमये, राजानारायण, जॉर्ज फर्नांडिस, मधु दंडवते, अटलबिहारी वाजपेयी, लालकृष्ण अडवाणी, नानाजी देशमुख यांच्यासारखे दिग्गज नीती होते. पण बिहारमधील झालेले दलित हत्याकांड, पक्षाचे सदस्यत्व आणि घटक पक्षामधील सत्तेसाठी निर्माण झालेला ताणतणाव यामुळे सत्तेवर आल्यापासून २ वर्षाच्या आतच जनता पक्ष सत्ता गमावून बसला. चरणसिंह, जगजीवनराम यानी जनतापक्षाविरूद्ध बंड पुकारून त्यांच्या गटातील ९० खासदारांनी मोरारजी देसाई यांचा पाठिंबा काढून घेत त्यांच्याविरुद्ध अविश्वास प्रस्ताव दाखल केला. अविश्वास ठराव मंजूर झाल्याने १५ जुलै १९७९ रोजी देसाई सरकारने राजीनामा दिला. त्यानंतर काँग्रेस पक्षाच्या पाठींब्याने चरणसिंह पंतप्रधान झाले. दुर्देवाने हे सरकारदेखील केवळ तीन आठवड्यातच कोसळले. त्यांनी विश्वासदर्शक ठराव मांडण्याच्या अगोदरच आपला राजीनामा राष्ट्रपतीकडे सुपूर्द केला २२ ऑगस्ट १९७९ रोजी लोकसभा बरखास्त झाली.

१९८० च्या सातव्या लोकसभेच्या निवडणुकीत कॉंग्रेसने ४९२ उमेदवार उभे केले होते, त्यापैकी ३५३ जागांवर काँग्रेसने विजय मिळवला. निवडणुकीत जनता पक्षाला ३१, लोकदलला ४२, मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाला ३७, भाजपला १० तर द्रुमकला १७ जागा मिळाल्या. या निवडणुकीत इंदिरा गांधींनी राजकीय स्थैर्य देण्याचे आश्वासन देत निवडणुक जिंकली. जमीनदार, गरीब शेतकरी,कामगार, अल्पसंख्यांक व दलित यांनी वेगवेगळ्या कारणास्तव या पक्षाला मते दिली आणि परत इंदिरा गांधी सरकार केंद्रात स्थापन झाले. यानंतर इंदिरा गांधींनी वेगवेगळे कार्यक्रम जाहीर करून प्रशासनावर पकड निर्माण केली. जून १९८४ मध्ये ऑपरेशन हल्यूस्टार सारखी महत्त्वपूर्ण कारवाई केली, पण त्याच्यासाठी ती आत्मघातकी ठरली. या 'सुवर्णमंदिरातील' कारवाईमूळे पंजाबमधील शीख समुदाय खूप दुखावला आणि त्यांनी याचा बदला घेण्यासाठी त्यांच्याच शिख अंगरक्षकांने ३१ ऑक्टोबर १९८४ ला त्यांची हत्या केली व उर्वरित कालावधीसाठी पंतप्रधान म्हणून 'राजीव गांधी' यांनी शपथ घेतली.

५.३ आठवी सार्वत्रिक लोकसभा निवडणूक: १९८४

(छायाचित्र-Indain Express)

डिसेंबर १९८८४ ची निवडणूक ही इंदिरा गांधींच्या हत्येच्या सहानुभूतीच्या लाटेवर स्वार होती आणि ही सहानुभूतीची लाट राजीव गांधीच्या पथ्यावर पडली. या निवडणुकीत राजीव गांधीनी प्रचारा दरम्यान आपल्या परिवाराच्या योगदानाची भारतीय लोकांना आठवण करून दिली. ही निवडणूक २४ ते २८ डिसेंबर १९८४ पर्यंत चालली. या निवडणूकीत कॉंग्रेस पक्षाला ४०४ जागा मिळाल्या.भारतीय जनता पक्षाला २, जनता पार्टीला १०, मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाला २२, तेलगू देसमला ३०,अण्णा द्रमुकला १२ जागा मिळाल्या. या निवडणुकीत कॉंग्रेसला अभूतपूर्व बहुमत मिळाले होते.

१९८४ च्या निवडणुकीचे वैशिष्टय़ म्हणजे 'इंदिरा गांधीं' च्या हत्येच्या सहानुभूतीची लाट या निवडणुकीवर होती. त्यानंतर भारतीय जनता पार्टीला २ जागा मिळाल्या. आंध्र प्रदेशमधून चंदूपाटिया रेड्डी आणि नरसिंहराव यांना हार पत्करावी लागली होती. तेलगू देसम या पक्षाला ३० जागा मिळून हा पक्ष दुसरा पक्ष मोठा पक्ष बनला होता. या निवडणुकीमध्ये प्रादेशिक पक्षांचा उदय आणि प्रभाव प्रामुख्याने जाणवत होता. राजीव गांधीच्या नेतृत्वाखालील भारत सरकारने 'संगणक क्रांती' आणली म्हणून त्यांना आधुनिक भारताचे पंतप्रधान म्हटले जाते. त्यांनी घेतलेल्या निर्णयांमध्ये दूरध्वनी क्रांती, शिक्षणाचा प्रसार,१८ वर्षे पूर्ण झालेल्या युवकांना मतदानाचा अधिकार, पंचायत राज्याचे अधिकारातील वाढ ही महत्वपुर्ण निर्णय मानले जातात. पण त्यांच्यावर बोफोर्स घोटाळ्यामध्ये समावेश असल्याचा आरोप आहे. पुढे १९१९१ मध्ये तामिळनाडूमध्ये लिट्टे संघटनेच्या कार्यकर्त्यांने त्यांची आत्मघातकी स्फोटाच्या माध्यमातून हत्या केली.

५.४ नववी सार्वत्रिक लोकसभा निवडणूक:१९८९

नोव्हेंबर १९८९ मध्ये नवव्या लोकसभेसाठी निवडणुका झाल्या. सर्वच राजकीय पक्षांनी या निवडणुकीत कोणत्याच प्रश्नांचा किंवा घोषणांचा यावेळी उल्लेख केला नव्हता. विकासाचे मूलभूत प्रश्न, जमातवादाच्या राजकारणाची सुरुवात आणि दारिद्र्य व बेकारीच्या समस्यांनी भारत पोखरला

जात असताना कोणत्याही पक्षाच्या अजेंड्यावर विकासाच्या घोषणा नव्हत्या. प्रादेशिक पक्षांच्या प्रभावामुळे सत्तास्पर्धेलाच मध्यवर्ती स्थान प्राप्त झाली होते. ही निवडणूक २२ नोव्हेंबर १९८९ ते २६ नोव्हेंबर १९८९ या कालावधीत पार पडली. मतदारांचे वर्तन मात्र यावेळी भावनिक नव्हते. बोफर्स प्रकरणामुळे राजीव गांधी आणि कॉंग्रेस पक्षाने आपली विश्वासाहर्ता गमावली होती. पक्षावरील संकट हे आतून आणि बाहेरून होते.

नववी लोकसभा निवडणूक ५२५ जांगासाठी लढवली.या निवडणूकीत कॉंग्रेस पक्षाला १९७ जागा मिळाल्या आणि सर्वात मोठा पक्ष म्हणून सरकार स्थापनेचा दावा केला, पण राजीव गांधीचे निकटवर्तीय श्री.विश्वनाथ प्रताप सिंह यांनी पक्षाचा राजीनामा दिला. ११ ऑक्टोबर १९८८ मध्ये जनमोर्चा, जनता पार्टी, लोकदल आणि कॉंग्रेस (एस) यांनी सर्वांनी मिळून जनता दलाची स्थापना केली. त्यांनी राजीव गांधीना विरोध केला आणि द्रुमग, तेलुगू देसम पार्टी आणि आसाम गण परिषद या प्रादेशिक पक्षांसह जनता पक्षाने 'नॅशनल फ्रंट' या आघाडीची स्थापना केली. या निवडणुकीत जनता दलाला १४३, मार्क्सवादी कम्युनिष्ट पक्षाला ३३ आणि भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाला जागा मिळाल्या होत्या. कॉंग्रेसला बाहेरून ठेवून त्यांनी विश्वनाथ प्रताप सिंहाच्या नेतृत्वाखाली 'नॅशनल फ्रंट' चे सरकार स्थापन केले, पण कोणतीच ठोस कामगिरी करण्यापूर्वी १० नोव्हेंबर १९९० रोजी ते गडगडले, त्यानंतर याच आघाडीच्या जोरावर चंद्रशेखर देशाचे पंतप्रधान झाले. पण तेही सरकार २१ जून १९९१ रोजी कोसळले. या निवडणुकीत जनता दलाच्या नेतृत्वाखाली झालेल्या पक्षांनी आपआपल्या पक्षाचा दबदबा वाढावयला सुरवात केली. मुस्लिम ओबीसी राजकारण सुरू झाले. मंडळ, मंदिर व मार्केटला या काळात चाळणा मिळाली. राममंदिराचा मुद्दा देशासमोर आला. आर्थिक उदारीकरणातून नव्या राजकीय आघांडीना वाव मिळाला. परिणामी त्यांचा निवडणूक प्रक्रियांवर प्रभाव पडून अनेक प्रादेशिक राजकीय पक्षांची निर्मिती झाली व आघाडी सरकारचा प्रयोग सुरू झाला. यामध्ये कॉंग्रेसच्या ऱ्हासाला सुरुवात झाली व नव्या प्रादेशिक पक्षांचा उदय झाला.

५.५ दहावी सार्वत्रिक लोकसभा निवडणूक:१९९१

THE TIMES OF INDIA

RAJIV GANDHI ASSASSINATED

A Lethal Tragedy

20 others dead in blast ★ Sonia, children are safe

Nationwide alert

You said it

(छायाचित्र-TheTimes Of India)

15,64,000 Readers THE TIMES GROUP

THE TIMES OF INDIA

Move With The Leader THE TIMES GROUP

RAO SWORN IN WITH 52 MINISTERS

★ Portfolios today ★ Arjun, Chavan in ★ 28 new faces

★ Pro-contest MPs kept out ★ Pawar likely to get post

Brisk activity in markets

UNION MINISTERS

Top priority to saving economy: PM

First cabinet meeting today

PM to address nation today

(छायाचित्र-TheTimes Of India)

देशाची दहावी लोकसभा निवडणूक २० जून १९९१ ते १९९६ साली झाली. १९९१ ची लोकसभा निवडणूक मे- जून १९९१ मध्ये घेण्यात आली. दहावी लोकसभा निवडणूक ही मध्यावधी निवडणूक होती, कारण नववी लोकसभा आपला कार्यकाल पूर्ण होण्यापूर्वीच म्हणजेच सोळा महिन्यांनीच बरखास्त करण्यात आली होती. ही निवडणूक एका विचित्र किंवा अस्वस्थ वातावरणात घेण्यात आली. अस्वस्थ वातावरण यासाठी व्ही. पी. सिंग सरकारने 'मंडल आयोगा'च्या शिफारशी लागू गेल्या होत्या. त्यामुळे देशातील ओबीसी जातींना नोकरीमध्ये २७ टक्के आरक्षण मिळणार होते. या निर्णयामुळे देशभरातील सामान्य लोकांनी, विद्यार्थ्यांनी देशभर आंदोलने केली. देशभरात वेगवेगळ्या ठिकाणी जाळपोळ व हिंसाचार झाला होता. त्याचबरोबर दुसऱ्या बाजूला भारतीय जनता पार्टीने हिंदुत्वाचा नारा देत अयोध्यामध्ये मंदिर

बांधण्याचा मुद्दा लावून धरला. त्यासाठी लालकृष्ण अडवाणी यांच्या नेतृत्वाखाली देशभर प्रचार व प्रसार केला. मंदिर मुद्यामुळे देशामध्ये दंगे झाले. भाजपने जाणीवपूर्वक जातीय आणि धार्मिक मुद्यांवर ध्रुवीकरण केले. अशा मंडल आयोगाच्या शिफारशी आणि रामजन्मभूमी, बाबरी मशीद यांच्या वादातून निर्माण झालेल्या 'मंडळ- मंदिर' या विचित्र परिस्थितीत लोकसभा निवडणूक पार पडली.

दहावी लोकसभा निवडणूक ३ टप्प्यात घेण्यात आली. या निवडणूकीत कॉंग्रेस, भाजपा आणि राष्ट्रीय मोर्चा या आघाड्यांनी भाग घेतला होता. कॉंग्रेसचे स्टार प्रचारक म्हणून राजीव गांधी होते. पण २० मेला मतदानाच्या पहिल्या टप्प्यातील प्रचार दौऱ्यात असताना एलटीटी द्वारा पुरस्कृत संघटनेच्या महिलेने श्रीपेरुम्बुदुर येथे राजीव गांधीची हत्या केली. त्यामुळे जूनपर्यंत ही निवडणूक स्थगित केली आणि ही निवडणूक १२ जून आणि १५ जूनला झाली. या निवडणुकीत ५३ टक्के मतदान झाले. या निवडणुकीत कॉंग्रेसला २३२ जागा मिळाल्या. भारतीय जनता पार्टीला १२० जागा मिळाल्या. जनता दलाला ५९ जागा, मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाला ३६ जागा, अण्णाद्रमुकला १२ जागा, झारखंड मुक्ती मोर्चा ७ जागा आणि तेलगू देसम पार्टीला ७ जागा मिळाल्या. २१ जून १९९१ ला कॉंग्रेसचे पी. व्ही. नरसिंहराव यांनी पंतप्रधान म्हणून शपथ घेतली. गांधी परिवाराचे सदस्य नसलेले नरसिंहराव हे दुसरे पंतप्रधान होते.

१९९१ ची निवडणुकी ही 'मंडळ- मंदिर' या विषयावर लढवली गेली. पण या निवडणुकीत कॉंग्रेस सर्वात मोठा पक्ष म्हणून निवडून आला आणि त्यांनी वेगवेगळ्या छोट्या-छोट्या राजकीय पक्षांचे समर्थन घेऊन आपले सरकार स्थापन केले. अल्पमताचे सरकार असून देखील नरसिंहराव यांनी स्वतःच्या कसोटीवर पाच वर्षे टिकवले.

५.६ अकरावी सार्वत्रिक लोकसभा निवडणूक:१९९६

लोकसभेची अकरावी निवडणूक एप्रिल- मे १९९६ दरम्यान झाली. पंतप्रधान नरसिंहराव यांनी पाच वर्षाच्या काळामध्ये सरकारमध्ये सुधारणा करण्यासाठी वेगवेगळ्या योजना राबवल्या. आर्थिक उदारीकरणाचा पुरस्कार केला आणि आपला पाच वर्षाचा कार्यकाल पूर्ण केला. या काळात जमातवादाचा राजकारणातील वापर, नव्या आर्थिक धोरणातून निर्माण झालेल्या समस्या, भ्रष्टाचाराची अनेक प्रकरणे, राजकारणातील गुन्हेगारीचे वाढते प्रमाण, मंडळ आणि मंदिर आंदोलनातून जागरूक झालेले सामाजिक न्यायाचे भान इत्यादी प्रश्नांमुळे भारतीय जनता भांभावलेल्या परिस्थितीत वावरत होती. समाजामध्ये राजकारणाविषयी अविश्वास वाटत होता. शासकीय अस्थैर्य एक त्याचा पैलू होता. कारण 'मंडळ आणि मंदिर' आंदोलनामुळे जनतेने सरकार बरोबरच प्रशासनाला देखील वेठीस धरले होते. शहरी आणि ग्रामीण असा भेदभाव निर्माण झाला होता. त्यामुळे मतदारांचा कोणत्या पक्षावर विश्वास उरला नव्हता. अशा परिस्थितीत ही निवडणुक पार पडली.

या निवडणूकीत काँग्रेस ला फक्त १३२ जागा मिळाल्या आणि भाजप १६१ जागा मिळून तो सर्वाधिक जागा मिळवणारा पक्ष ठरला. नॅशनल फ्रंटला ७९, वाममोर्चा ५१,तमिळ काँग्रेसला २० आणि द्रुमकला १७ जागा मिळाल्या. १९९६ च्या निवडणुकीनंतर लोकसभेत मताधिक्य असलेला पक्ष म्हणून भाजपने १६ मे १९९६ रोजी सरकार बनवले. पण अविश्वासाला सामोरे न जाताच ते सरकार अल्पवधीतच पडले. त्यानंतर एच.डी. देवगोंडा व आर.के गुजराल यांनी आपली सरकारे बनवली, पण तीही अल्पजीवी ठरली. या निवडणुकीत प्रादेशिक पक्षाची सरशी झाल्यामुळे केंद्रपातळीवरील राजकारणात त्यांची भूमिका निर्णायक ठरली. त्याचाच परिणाम म्हणजे देवगोंडा पंतप्रधान बनले. वरील सगळी सरकारे अल्पजीवी ठरल्यामुळे १९९८ च्या मार्च महिन्यात बाराव्या लोकसभेसाठी निवडणुका झाल्या.

प्रकरण सहावे

भारतातील सार्वत्रिक लोकसभा निवडणुका (१९९८-२०१९)

६.१ बारावी सार्वत्रिक लोकसभा निवडणूक:१९९८

१९९६ च्या सार्वत्रिक लोकसभा निवडणुकीत भारतीय जनता पार्टी सर्वात मोठा पक्ष म्हणून निवडून आला होता. अटलबिहारी वाजपेयी १३ दिवस पंतप्रधानमंत्री राहिले, पण बहुमत सिद्ध न करू शकल्यामुळे राजीनामा द्यावा लागला. त्यानंतर देवगौडा यांच्या नेतृत्वाखाली संयुक्त मोर्चा गठबंधन सरकार स्थापन झाले. हे सरकार १८ महिन्यांपेक्षा जास्त काळ टिकू शकले नाही. परत काँग्रेसच्या पाठींब्यावर इंद्रकुमार गुजराल पंतप्रधानांच्या खुर्चीवर बसले, पण तेही सरकार जास्त काळ टिकू न शकल्यामुळे १९९८ ला मध्यावधी निवडणुकीची घोषणा झाली.

या निवडणुकीत वेगवेगळ्या पक्षांच्या निवडणूकपूर्व आघाडया स्थापन केल्या आणि स्पर्धेत उतरल्या. या निवडणुकीत भारतीय जनता पक्षाने आपल्या हिंदुत्ववादी मागण्यांना मुरड घालून राष्ट्रीय लोकशाही आघाडीचे नेतृत्व केले. या निवडणुकीत भाजपाला १८० जागा आणि भाजप नेतृत्वाखालच्या आघाडीला २५२ जागा मिळाल्या तर काँग्रेसला १०० जागा आणि काँग्रेस नेतृत्वाखालच्या आघाडीला १६६ जागा मिळाल्या आणि तिसरी राष्ट्रीय मोर्चा व डाव्या आघाडीला ९६ जागा मिळाल्या. सीपीएमला ३२ जागा, समता पार्टी १२ जागा, जनता दल ६ आणि बसपाला ५ जागा मिळाल्या.या निवडूणकीची वैशिष्ट म्हणजे या निवडणुकीत १५० जागा वेगवेगळ्या प्रादेशिक पक्षांनी जिंकल्या होत्या.

अटलबिहारी वाजपेयी यांनी भाजपा, शिवसेना, अकाली दल, समता पार्टी, बिजू जनता दल इत्यादी पक्षाचे सहकार्य घेऊन सरकार स्थापन केले. या सरकारचे नेतृत्व भारतीय जनता पार्टीच्या 'अटलबिहारी वाजपेयी' यांनी केले. राष्ट्रीय पक्षाला नाकारण्याची मतदारांची प्रवृत्ती या निवडणुकीत पुन्हा एकदा प्रत्ययाला आली. १३ महिन्यानंतर अटलबिहारी वाजपेयी सरकारचा पाठिंबा एमआईएडीमके ने काढून घेतला. त्यामुळे हे सरकार कोसळले. १९९१ ते १९९९ च्या काळात वारंवार झालेल्या सार्वत्रिक निवडणुकांचा सर्वाधिक लाभ

ओबीसी घटकांना झाला. याच घटकाला पहिल्यांदा लोकसभेत प्रवेश करण्याची संधी मिळाली. दुसरे वैशिष्ट्य म्हणजे घटक राज्ये आणि प्रादेशिक पक्षांची भूमिका ही केंद्रपातळीवरील निवडणुकीत निर्णायक ठरत गेली. राजकीय निष्टा, मते आणि सामाजिक अस्मिताही राज्यपातळीवरून ठरवल्या जाऊ लागल्या. १९९० नंतरच्या निवडणुकीमधील स्पर्धात्मकता एवढी वाढली की त्यामुळे एकदिवसीय सरकारे इतिहास जमा होऊन केंद्रात आणि अनेक राज्यात अनेक पक्षांची संमिश्र सरकारे स्थापन झाली.

६.२ तेरावी सार्वत्रिक लोकसभा निवडणूक:१९९९

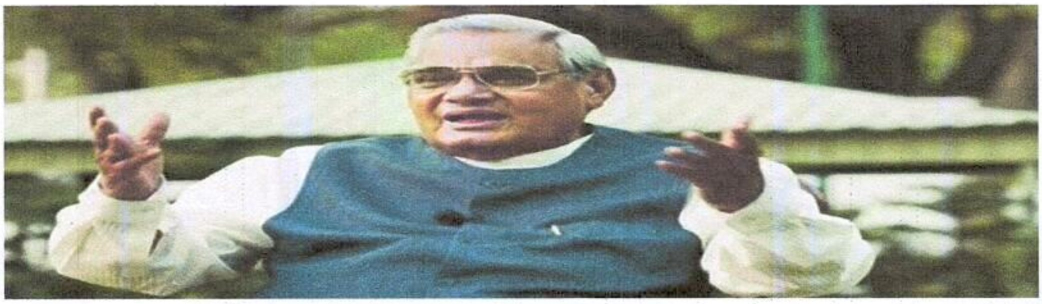

(छायाचित्र-Indain Express)

१७ एप्रिल १९९९ मध्ये अटलबिहारी वाजपेयी सरकारने बाराव्या लोकसभेतील अविश्वासाच्या ठरावानंतर आपल्या मंत्रिमंडळाचा राजीनामा दिला होता आणि सांगितले होते की, २५ पक्षांच्या या संयुक्त पुरोगामी आघाडीच्या घटकपक्षांमध्ये असामंजस्य व अंतर्गत विरोध यामुळे मी राजीनामा देत आहे असे स्पष्टीकरण पंतप्रधान अटलबिहारी वाजपेयी यांनी दिले होते. खरे कारण या जयललिता आणि त्यांचा पक्ष अण्णाद्रमुक होता. अटलबिहारी वाजपेयी यांच्या आघाडीत सहभागी झाल्यापासून जयललिता यांनी वाजपेयी यांच्याकडे तामिळनाडूमधील द्रमुकच्या 'करुणानिधी' सरकारवर भ्रष्टाचाराचे, घटनाविरोधी वर्तनाचे आरोप लावून ते सरकार बरखास्त करावे आणि तिथे राष्ट्रपती राजवट

लावावी अशी मागणी केली होती, पण भाजपा 'जयललिता' यांनाच भ्रष्टाचारी मानत होती आणि त्यांनी स्वता:ला वाचवण्यासाठी परत त्या 'मुख्यमंत्री' होण्याचे स्वप्न पाहात आहेत अशे त्यांना वाटत होते. जयललिता यांची मागणी त्यांनी मान्य केली नाही. त्यामुळे जयललिता आणि भाजपाच्या सरकारचा पाठिंबा काढून घेतला आणि सरकार कोसळले आणि परत निवडणूक आयोगाने तेराव्या लोकसभेसाठी निवडणूक जाहीर केली.

१९९९ च्या लोकसभेच्या निवडणुकीत ४५ पक्षांनी सहभाग घेतला होता. त्यामध्ये ६ राष्ट्रीय आणि बाकीचे प्रादेशिक पक्ष होते. ५४३ जांगासाठी निवडणुका झाल्या. या निवडणुकीत भाजपाने ३७० वे कलम रद्द केले, राम मंदिर बांधणे, वित्तीय सुधारणा या मुद्द्याच्या आधारे प्रचार केला. तसेच या निवडणुकीत भाजपाने उदारीकरणाची धोरणे थोडे बाजूला ठेवून स्वदेशीचा पुरस्कार केला. त्याचबरोबर 'कारगिल युद्ध' आणि 'पोखरणमधील अणुचाचणी' यामुळे भारतात वाजपेयी यांच्यावर किंवा भारतीय जनता पार्टीवर मोठी निष्ठा निर्माण झाली होती. कारगिल युद्धामुळे भारताची 'लष्करी क्षमता' सिद्ध झाली होती. वरील सर्व कारणांनी तेरावी निवडणूक भाजपाच्या बाजूने होती. दुसऱ्या बाजूला काँग्रेसच्या अध्यक्षपदी 'सोनिया गांधी' यांची निवड करण्यात आली. त्याचवेळी शरद पवार, पी. ए. संगम्मा आणि तारीक अन्वर यांनी सोनिया गांधींच्या विरोधात विदेशी नागरिकत्वाचा मुद्दा मांडून बंडखोरी केली आणि राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्षाची स्थापना केली. हाच विदेशी नागरिकत्वाचा मुद्दा भाजपाने प्रचाराचा मुद्दा केला. १० ऑक्टोबर १९९९ ला लोकसभेचा निकाल जाहीर झाला. या निवडणुकीत अटलबिहारी वाजपेयी यांच्या नेतृत्वाखालील राष्ट्रीय लोकशाही आघाडीला २९८ जागा मिळाल्या. त्याचबरोबर द्रुमक, तेलुगू देसम, संयुक्त जनता दल यांच्या पाठिंब्यामुळे ३०२ जागांच्या पाठिंब्यावर राष्ट्रीय लोकशाही आघाडी सत्तेवर आली. काँग्रेस पक्षाच्या आघाडीला १३६ जागा मिळाल्या. काँग्रेसचा निवडणुकीत मोठा पराभव झाला आणि त्या पक्षास लोकसभेत ११२ जागा मिळाल्या. तेलगू देसमला २९, जनता दल १८, नॅशनल कॉन्फरन्स ४, शिवसेना १५, बिजू जनता दल १० आणि शिरोमणी

अकाली दलाला १० जागा मिळाल्या. १३ ऑक्टोबर १९९९ मध्ये पंतप्रधान अटलबिहारी वाजपेयी यांच्या नेतृत्वाखालील संयुक्त पुरोगामी आघाडीचे सरकार स्थापन झाले.

या निवडणुकीनंतर अटलबिहारी वाजपेयी यांनी जाणीपूर्वक मंत्रिमंडळ निर्माण केले होते. राम नाईक यांना पेट्रोलियम मंत्री केले. संरक्षण मंत्री 'जॉर्ज फर्नांडिस' यांच्याकडे दिले. त्याचबरोबर या सरकारने उदारीकरणाचे धोरण मोठ्या जेरीने पुढे रेटले. आता हिंदुत्ववादाला विकासाची किनार लाभली होती. परकीय गंगाजळीत मोठी वाढ होत होती. मुरली मनोहर जोशी यांच्या इतिहासकारांनी हिंदू संस्कृतीचा गौरव करीत सर्व सांस्कृतिक व शैक्षणिक संस्थांवर आपल्या माणसांना नेमायला सुरुवात केली होती. एकुणच शिक्षणाचे भगवेकरण करण्याचा प्रयत्न सुरू केला. पाकिस्तान पुरस्कृत दहशतवाद अमेरिकेच्या मदतीने नियंत्रणात आणला. भारताने एक प्रादेशिक सत्ता म्हणून उदयास येण्यासाठीचा सरकारने प्रयत्न केला.

६.३ चौदावी सार्वत्रिक लोकसभा निवडणूक:२००४

(छायाचित्र-Zee News)

भारतीय निवडणूक आयोगाकडून २० एप्रिल २००४ ते १० मे २००४ या कालावधीत चौदाव्या लोकसभेसाठी निवडणुक घेण्यात आल्या. या निवडणुकीत वाजपेयी यांच्या नेतृत्वाखाली राष्ट्रीय लोकशाही आघाडी आणि सोनिया गांधी यांच्या नेतृत्वाखाली कॉंग्रेस पक्षाची संयुक्त पुरोगामी लोकशाही

आघाडी यांच्यात लढत झाली. या सोनिया गांधी यांनी आपली राजकारणातील परिपक्वता दाखवली. कारण १९९७ मध्ये भारतीय जनता पक्षाने आपल्या 'रालोआ' या आघाडीची जमवाजमव सुरू केली. अकाली दल, अण्णाद्रुमक, शिवसेना, तृणमूल काँग्रेस, समता पक्ष, बिजू जनता दल या पक्षाच्या पाठिंबावर १९९८ ची निवडणूक जिंकली होती. त्यामुळे सोनिया गांधी यांनी ही आघाडी मजबूत केली होती.

लोकसभेच्या ५४२ जागांसाठी आणि आंध्रप्रदेश, ओरिसा व सिक्कीम या राज्याच्या विधानसभा घेण्यात आल्या. ही निवडणूक भारतीय जनता पक्षाने मोठ्या तयारीत लढवली. केंद्रात सत्ताधारी असल्यामुळे त्यांच्याजवळ निधी व साधने मोठ्या प्रमाणात होती. प्रचाराचे अटलबिहारी वाजपेयी आणि लालकृष्ण अडवाणी हे स्टार प्रचारक होते. या सर्व प्रचार मोहिमेचे सूत्रधार भाजपाचे सरचिटणीस प्रमोद महाजन होते. या निवडणुकीत भाजपाने १७ हेलिकॉप्टर्स व १ विमानाचा उपयोग केला. भाजपा सरकारने निवडणूक घोषित होण्याआधी सरकारी खर्चाने सुमारे ५५० कोटी रुपयांच्या जाहिराती केल्या होत्या. याउलट काँग्रेसने प्रचार शांतपणे केला. काँग्रेसची घोषणा 'काँग्रेस का हाथ आम आदमी के साथ, होती आणि ती लोकांना पसंद पडली होती. भाजपामुळे भ्रष्टाचार, अकार्यक्षमता, जातीयवाद, जातीय दंगली आणि धर्मनिरपेक्षतेस धोका आहे. हा विषय काँग्रेसच्या प्रचाराचा मुद्दा होता. 'फील गुड' व 'इंडिया शायनिंग' च्या घोषणा कशा चुकीच्या आहेत हे त्यांनी लोकांना पटवून दिले. श्रीमती सोनिया गांधी या पक्षाच्या स्टार प्रचारक होत्या. त्यांनी ६० सभा घेतल्या, रोड शो केले. राहुल गांधीनी देखील प्रचार केला.

१३ मे २००४ रोजी चौदाव्या लोकसभेचा निकाल जाहीर केला. या निवडणुकीत सर्वांना धक्का बसेल असा निकाल लागला. सत्ताधारी राष्ट्रीय लोकशाही आघाडीचा मोठा पराभव झाला. आघाडीला १८८ जागा मिळाल्या तर काँग्रेस संयुक्त लोकशाही आघाडीला २१७, डाव्या पक्षांना ६४ जागा मिळाल्या. सोनिया गांधीनी ज्या मतदारसंघात ६० सभा घेतल्या होत्या त्यापैकी ५९ जागी उमेदवार निवडून आले होते.१९९६,१९९८,१९९९ या तीन निवडणुकीत सर्वात जास्त

जागा मिळवणारा भाजपचा पराभव झाला. २००४ च्या निवडणुकीत काँग्रेसला १४५ जागा, भाजपाला १३८, समाजवादी पार्टी ३६, बसपा १९, द्रुमक १६,बिजू जनता दलाला ८ जागा मिळाल्या.

भारतीय जनता पक्षप्रणीत राष्ट्रीय लोकशाही आघाडीला फक्त १८८ जागा मिळाल्याळे भाजपचे नेते नाराज झाले. कारण आपणच निर्माण केलेल्या मोहजालात ते अडकले. कॉग्रेसन आघाडचे २१७ खासदार आणि डाव्याचे ६४ खासदार एकत्र करून बहुमत मिळवले. त्यानंतर बसप, समाजवादी पक्ष, धर्मनिरपेक्ष जनता दल, राष्ट्रीय लोकदल यांनीही काँग्रेसला पाठिंबा जाहीर केला. त्यामुळे नव्या सरकारला ३२५ पेक्षा जास्त खासदारांचा पाठिंबा मिळाला .काँग्रेस संसदीय पक्षाने सोनिया गांधी यांची नेतेपदी निवड केली त्यानंतर त्यांनीच पंतप्रधान व्हावे असा आग्रह काँग्रेस नेत्यांनी धरला पण सोनीयांनी पंतप्रधान स्वीकारण्यास नकार दिला आणि मनमोहन सिंग यांच्या नेतृत्वाखाली संयुक्त पुरोगामी आघाडीचे सरकार स्थापन झाले. २२ मे रोजी मनमोहन सिंह यांनी व ६८ मंत्र्यांसह आणि गोपनियतेची शपथ घेतली.

६.४ पंधरावी सार्वत्रिक लोकसभा निवडणूक:२००९

१६ एप्रिल २००९ ते १३ मे २००९ च्या काळात पंधरावी लोकसभा निवडणूक पार पडली. या निवडणुकीत देशात पाच टप्प्यात मतदान झाले. ही निवडणुक सोनिया गांधी यांच्या नेतृत्वाखाली संयुक्त पुरोगामी आघाडी, लालकृष्ण अडवाणी यांच्या नेतृत्वाखाली राष्ट्रीय लोकशाही आघाडी, तिसरी आणि चौथी आघाडी अन्य स्वतंत्र पक्ष यांच्यामध्ये झाली. या निवडणुकीचे वैशिष्टय़ म्हणजे समान ताकद असणाऱ्या अर्थात संयुक्त पुरोगामी आघाडी, राष्ट्रीय लोकशाही आघाडी, तिसरी आघाडी व्यतिरिक्त समाजवादी पक्ष, राष्ट्रीय जनता दल आणि लोकजनशक्ती या पक्षांची मिळून चौथी आघाडी ही निवडणुकीपूर्वीच निर्माण केल्या होत्या. या निवडणुक आघाड्यांच्या मार्फत ही २००९ ची लोकसभा निवडणूक लढवली गेली. काँग्रेसपुर्व आघाडीत राष्ट्रवादी काँग्रेस, तृणमूल काँग्रेस,

नॅशनल कॉन्फरन्स, झारखंड मुक्ती मोर्चा, रिपाई, केरळ काँग्रेस इत्यादी तर भाजपा पुरस्कृत आघाडीत शिवसेना, संयुक्त जनता दल, शिरोमणी, अकाली दल, राष्ट्रीय लोकदल, आसाम गण परिषद, इंडियन नॅशनल लोकदल आणि तिसऱ्या आघाडीत माकप, शेकाप, तेलगू देसम, अण्णा मुद्रक, तेलंगणा राष्ट्र समिती, फॉरवर्ड ब्लॉक, क्रांतीकारी समाजवादी पक्ष, झारखंण्ड विकास पार्टी, इत्यादी पक्ष सहभागी होते.

निवडणुक काळात वेगवेगळ्या राजकीय पक्षांनी जाहिराच्या माध्यमातून धोरणांचे प्रगटीकरण करण्यात आले. या निवडणुकीत 'जय हो' चा नारा लावत आम आदमीच्या विकासाचे आश्वासन दिले. तर भाजपाने सुरक्षा, सुशासन, व विकास या तीन गोष्टींबरोबर राम मंदिर, रामसेतु व ३७० वे कलम रद्द करण्याचे आश्वासन दिले होते. काँग्रेसने ग्रामीण भागातील दारिद्र्य रेषेखालील लोकांना १०० दिवस काम, २५ किलो गहू व तांदूळ देण्याचे आश्वासन दिले होते. काँग्रेसने राहुल गांधीला नवीन चेहरा म्हणून पुढे केले. राहुल गांधीनी १०६ मतदारसंघात ११२ सभा घेतल्या. मनमोहनसिंग यांनी राजकीय स्थिरता व देशाचा आर्थिक विकास या मुद्यांना पुढे करत काँग्रेस आघाडीच्या कामगिरीवर सभांमधुन प्रकाश टाकला. नरेंद्र मोदी आणि त्यांच्या टीमने डिजिटल व संचार माध्यमातून प्रचार केला. मोदींनी प्रथमच विकासाचा मुद्दा पुढे केला मात्र सरतेशेवटी मोदी परत हिंदुत्ववादाकडे वळले.

१६ मे २००९ रोजी लोकसभेचा निकाल जाहीर झाला. संयुक्त पुरोगामी आघाडीने २६२ जागा मिळवून या निवडणुकीत राष्ट्रीय लोकशाही आघाडीचा मोठा पराभव केला. राष्ट्रीय लोकशाही आघाडीला १५९ जागांवर समाधान मानावे लागले. पंधराव्या लोकसभेत काँग्रेसला २०६ जागांपैकी १०६ जागा मिळाल्या. कॉग्रेसने निवडणूकपूर्व आघाडी व निवडणुकीनंतर पाठिंबा मिळालेल्या पक्ष्यांचामुळे काँग्रेसचे ३२१ संख्याबळ झाले. २३ मे रोजी नव्या सरकारचा शपथ विधी पार पडला आणि डॉ मनमोहन सिंह यांच्या नेतृत्वाखाली संयुक्त पुरोगामी आघाडीचे सरकार स्थापन झाले. राष्ट्रवादी काँग्रेसला ९,

भाजपाला ११६, तृणमूल काँग्रेसला १९, शिवसेना ११, संयुक्त जनता दलाला २१, माकप १६, समाजवादी २३, बसपा २१ जागा मिळाल्या. या निवडणुकीचे आणखी महत्त्वाची गोष्ट आहे ती म्हणजे मीराकुमार यांना लोकसभेच्या पहिल्या भारतीय महिला 'सभापती' म्हणून नियुक्त करण्यात आलेले आहे. या निवडणुकीमुळे नव्या राजकीय बदलांना पुन्हा सुरुवात झालेली आहे. राष्ट्रीय पक्षांना पूर्ण महत्त्व आलेले आहे. प्रादेशिक प्रश्नांमध्ये राजकीय पक्षांनी गुरफटून न राहता राष्ट्रीय हित व अखिल भारतीय प्रश्नाकडे पाहावे असा आदेश जनतेने राजकीय स्थिरतेसाठी व विकासासाठी दिलेला होता.

६.५ सोळावी सार्वत्रिक लोकसभा निवडणूक:२०१४

(छायाचित्र-Dna News)

सोळावी लोकसभा निवडणूक ७ एप्रिल २०१४ ते १२ मे २०१४ या कालावधीत नऊ टप्प्यांमध्ये पार पडली. १६ मे रोजी सर्वांची सार्वत्रिक मतमोजणी झाली. या निवडणूकीत ८१ कोटी ४५ लाख मतदारांनी मतदानाचा हक्क बजावला. या निवडणुकीत प्रथमच 'नोटा' म्हणजे 'यापैकी कोणीही नाही' अशे मत व्यक्त करण्याची संधी देणारा पर्याय मतदारांना होता. मताधिकार बजावण्याची पावती देणारी वीस हजार यंत्रे लावण्यात आली होती. २०१४ च्या निवडणुकीत अर्धशतकाहून अधिक काल सत्तेवर आलेल्या काँग्रेस पक्षाला सर्वात कमी मते पडली होती. म्हणजेच १९८४ नंतर गेल्या तीस वर्षांत एकाच पक्षाला

बहुमत मिळून भाजपाचे नरेंद्र मोदी हे प्रथमच लोकसभेत स्पष्ट बहुमत मिळवून सत्तेवर आलेले 'पंतप्रधान' आहेत.

१६ मे रोजी झालेल्या या निवडणुकीत भारतीय जनता पार्टीला सर्वात जास्त २८२ जागा मिळाल्या होत्या. त्यानंतर काँग्रेस ४४, शिवसेना १८, भाकप १, माकप १, राष्ट्रीय काँग्रेस ६, अन्ना मुद्रक ३७, तूर्णमूल काँग्रेसला ३४ तर तेलुगू देसमला १६ जागा मिळाल्या. एकेकाळी काँग्रेस ४०४ जागावरून या निवडणुकीत ४४ जागांवर पोहोचला होता. भाजपा आणि काँग्रेस पक्षांना मिळाली मते ५०.३ टक्के होती तर इतर प्रादेशिक पक्षांना ४९.७ टक्के मिळाली होती. याचाच अर्थ म्हणजे भारतातील निम्म्या मतदारांनी काँग्रेस व भाजपच्या उमेदवारांना नाकारले होते. या निवडणुकीमुळे काँग्रेस मुळापासून उखडली आणि प्रादेशिक पक्षांचा वरचष्मा कमी झाल्याचे दिसते. या निवडणूकीत केवळ तीन उमेदवार विजयी झाले होते. तसेच 'नोटा' चा वापर तब्बल ६० लाख लोकांनी मतदान केले होते. ही निवडणूक नरेंद्र मोंदीनी घेतलेली शपथ आणि पहिल्यांदाच काँग्रेसवर पक्षाला पूर्ण बहुमत नव्हे तर घवघवीत यश प्राप्त झाले होते. काँग्रेसला अवघ्या ४४ जागा आणि १९.३ टक्के मते या पक्षाला मिळाली असून पक्षाच्या इतिहासातील हा नीचांक आहे. २००४ पासून सत्तेत असलेल्या काँग्रेसच्या नेतृत्वाखालील आघाडीतील पक्षावर भ्रष्टाचाराचे आणि मनमोहन सिंग यांच्या अत्यंत अकार्यक्षम सरकारला लोक कंटाळले होते. त्याचाच फायदा मोदी यांनी घेतला. मोदींनी योजनाबद्ध प्रचार करून, डिजिटल प्रसार माध्यमांतून 'गुजरात मॉडेल' म्हणून जनतेसमोर आणले. प्रचार आणि जाहिराती यांच्या साह्याने आता जणू 'मोदींशिवाय तरणोपाय नाही' अशी फसवी भावना तयार करून भाजपने ही निवडणूक जिंकली. दुसरी बाब म्हणजे राष्ट्रीय काँग्रेस पक्षाचे नेतृत्व हा कळीचा मुद्दा होता. काँग्रेसच्या राष्ट्रीय अभ्यासाच्या नेतृत्वावर कोणाचाच विश्वास नव्हता. राहुल गांधीनी मोदी पर्याय म्हणून पुढे रेटले, पण त्यांचा टिकाव लागू शकला नाही. या निवडणूकत प्रचाराच्या दरम्यान पंतप्रधान मनमोहन सिंग व त्यांच्या मोठ्या नेत्यांनी भारतभर फिरून प्रचार केला नाही

तसेच माध्यमांच्या व्यवस्थापनात हा पक्ष कुमकुवत ठरला. वरील सर्व कारणाने 'भारतीय जनता पार्टीचा' विजय झाल्याचे दिसून येते.

६.६ सतरावी सार्वत्रिक लोकसभा निवडणूक:२०१९

(छायाचित्र-Google Image)

सतराव्या लोकसभा निवडणुकीची अधिकृत घोषणा मुख्य निवडणूक आयुक्त सुनिल अरोरा यांनी १० मार्च २०१९ रोजी केला. या निवडणूका ११, १८, १९ एप्रिल आणि ६, १२, १९, मे २०१९ या सात टप्प्यात झाल्या. निवडणुक आयोगाने दिलेल्या आकडेवारीनुसार या निवडणूकीत एकूण मतदार संख्या ९० कोटी होती, त्यापैकी ८.४ कोटी हे नव्याने नोंदणी झालेले सदस्य होते. १८ ते १९ या वयोगटातील १.५ कोटी मतदार होते. तृतीयपंथी मतदार ३८ हजार ३२५ तर परदेशातील मतदार ७१.७९५ होते. या निवडणुकीसाठी १० लाख मताधिकार केंदे होती. त्यामध्ये २३.३ लाख यंत्रे व १७.४ लाख व्ही. व्ही. पेट यंत्रे होती. निवडणुक आयोगाच्या नोंदणीनुसार देशात सात मान्यताप्राप्त राष्ट्रीय पक्ष आणि ५२ राज्यस्तरीय पक्ष आहेत, एकूण पक्षांची संख्या २३५४ इतकी होती.

सतराव्या लोकसभा निवडणुकीत भाजपने 'मै चौकीदार हूँ', व भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसने 'चौकीदार चोर हे,, 'लोकशाही विरुद्ध हुकुमशाही' ही

घोषवाक्य फिरवली. ही निवडणूक आघाड्यांचीच होती. या निवडणुकीत काँग्रेस आघाडीत २०-२१ पक्ष समाविष्ठ होते. तर भाजपा आघाडीत ३० ते ४० पक्ष सहभागी होते. २०१९ च्या सार्वत्रिक निवडणुकीत भाजपाने पुलवामाच्या आत्मघातकी हल्ला आणि त्यानंतरची सैनिक कारवाई (सर्जिकल स्ट्राईक), त्यानंतर दहशतवादावर केलेल्या कारवाया यांचा अतिशय चपलखपणे प्रचारात वापर केला. काँग्रेसने सोनिया गांधी, राहुल गांधी आणि प्रियंका गांधी यांनी मोदी सरकारच्या कारभाराचे वाभाडे काढले. नोटाबंदीच्या परिणामांचा व भ्रष्टाचाराचा प्रचार केला. या निवडणुकीत जवळजवळ १० टक्के मतदार हा नवमतदार असल्यामुळे सर्वच राजकीय पक्षांनी 'सोशल मीडिया'चा प्रचंड प्रमाणात वापर केला. भाजपाला ही निवडणूक बेरोजगारी, न आलेले अच्छे दिन, शेती क्षेत्राची लागलेली वाट, धोक्यात आली बँकिंग व्यवस्था, स्वच्छ भारत आणि स्टार्ट-अप इंडियाचे अपयश यामुळे अपयशाकडे घेऊन जाणारी होती, पण या पक्षाने जाणीवपूर्वक सांस्कृतिक व भारतीय राष्ट्रवादाचा बागुलबुवा उभा केला आणि त्याला यश मिळाल्याचे दिसून येते. दुसऱ्या बाजूला काँग्रेसमध्ये पर्यायाने पक्षामध्ये संस्थात्मक संघटन बळकट नव्हते. पक्षाला प्रभावी असा पक्षाध्यक्ष नव्हता, प्रचारासाठी प्रभावी असे मुद्दे असताना देखील जनसामान्यांपर्यंत पोहोचू शकला नाही. याचाच फायदा भाजपाला झाल्याचे दिसून येते. लोकसभा निवडणुकीला कलाटणी किंवा नवीन वळण देण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली ती पुलवामा, बालाकोट प्रकरणाने. या प्रकरणाने मोदींच्या हातात देश सुरक्षित आहे ते देशाला खंबीर नेतृत्व देऊ शकतात, असा प्रचार इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांतून भाजपने केला.

या निवडणूकीत भारतीय जनता पार्टीला सर्वाधिक ३०३ जागा मिळाल्या. तर काँग्रेसचा दारूण पराभव झाला. काँग्रेसला या निवडणुकीत सर्वात कमी ५२, शिवसेना १८, जनता दल १६, डिएमके २३, राष्ट्रवादी ५, तृणमूल काँग्रेस २२ आणि बिजू जनता १२ जागा मिळाल्या.

अशाप्रकारे भाजपा पुरस्कृत एनडी ला ३५० जागा मिळाल्या. काँग्रेस पुरस्कृत यूपीए ला ९६ जागा मिळाल्या. या निवडणुकीत ३०० उमेदवार प्रथमच निवडून आले आहेत. इतिहासातील सर्वाधिक ७८ महिला खासदारानी या लोकसभेत प्रवेश केला आहे. ईव्हीम यंत्रावर प्रथमच या निवडणुकीत उमेदवारांची छायाचित्रे देण्यात आली होती तर गौरी सावंत ही पहिली तृतीयपंथी निवडणूक लढली. अशाप्रकारे भारतीय जनता पक्षाने सर्वाधिक जास्त उमेदवार जिंकून आणि पंतप्रधान नरेंद्र मोदींची 'मोदी लाट, २०१९ च्या लोकसभा निवडणुकीत प्रभावी ठरली.

प्रकरण सातवे

मतदारांच्या वर्तनावर प्रभाव करणारे घटक व निवडणुक कायदे

७.१ मतदाराच्या वर्तनावर प्रभाव करणारे घटक

भारतीय समाजाचे स्वरूप व घडण अतिशय वैविध्यपूर्ण आहे. त्यामुळे भारतातील मतदान वर्तनावर किंवा मतदान पद्धतीवर विविध घटकांचा प्रभाव पडतो. या निरनिराळ्या घटकांचे दोन मुख्य भाग पडतात- सामाजिक-आर्थिक घटक- आणि राजकीय घटक. ते खाली विशद केले आहेत.

(१) जात-

जात हा मतदानाच्या वर्तनावर किंवा मतदान पद्धतीवर प्रभाव पाडणारा महत्त्वाचा घटक आहे. जातीचे राजकारण आणि राजकारणात जातीयता ही भारतातील राजकारणाची खास वैशिष्टय़ आहेत. "भारतीय राजकारण जातीय आहे आणि जातीचे राजकारण झाले आहे" असे रजनी कोठारी यांनी म्हटले आहे.

(२) धर्म-

धर्म हा मतदान पद्धतीवर प्रभाव पाडणारा अजून एक महत्वाचा घटक आहे. राजकीय पक्ष सांप्रदायिक प्रचार करतात आणि मतदाराच्या धार्मिक भावनांचा फायदा घेतात. विविध सांप्रदायिक पक्षांमुळे धर्माचे राजकारण वाढले आहे. जरी भारत निधर्मी देश असला तरी निवडणुकीच्या राजकारणात कोणताही राजकीय पक्ष धर्माच्या प्रभावाकडे दुर्लक्ष करीत नाही.

(३) भाषा-

भाषा हा सुद्धा लोकांच्या मतदान पद्धतीवर किंवा मतदान वर्तनावर प्रभाव पाडणारा एक महत्वाचा घटक आहे. निवडणुकीच्यावेळी राजकीय पक्ष लोकांच्या भाषीक भावना चेतवितात त्यांचे निर्णय प्रभावित करण्याचा प्रयत्न करतात. १९५६ व त्या नंतर झाली भाषावार प्रांतरचना यातून भारतीय राजकारणातील भाषा या घटकाचे महत्त्व स्पष्टपणे दिसून येते. तामिळनाडूमध्ये डीएमके आणि आंध्रप्रदेशमध्ये टीडीपी यांसारख्या राजकीय पक्षांची वाढ भाषिक वादामुळेच झाली.

(८) पक्षनिष्ठा-

राजकीय पक्षाशी वैयक्तिक व भावनिक संबंध हा मतदार वर्तनावर प्रभाव पाडणारा महत्त्वाचा घटक असतो. जे लोक विशिष्ट पक्षाशी संबंधित असतात ते पक्षाने कार्य केले असो त्याच पक्षाला मत देतात. सन १९५० व १९६० च्या दशकात पक्षनिष्ठा खूप मजबूत होती. परंतु, १९७० च्या दशकापासून पक्षनिष्ठा असलेल्या लोकांच्या संखेत घट झाली आहे.

(९) विचारधारा-

राजकीय पक्षाची राजकीय विचारधारा या घटकाचा मतदारांच्या निर्णयावर प्रभाव पडतो. समाजातील काही लोकांचा साम्यवाद, भांडवलशाही, लोकशाही, निधर्मीवाद, देशभक्ती, विकेंद्रीकरण इत्यादी अशा विचारधारांशी बांधिलकी असते, हे येथे नमूद केली पाहिजे.

(१०) इतर घटक-

प्रसारमाध्यमांची भूमिका, राजकीय कौटुंबिक पार्श्वभूमी, निवडणुकीचा प्रचार, उमेदवाराची विचारधारा, कुटुंब व नातेसंबंध, शिक्षण, उत्पन्नानुसार वर्ग, वसतिस्थान, लिंग, गटबाजी, बेरोजगारी, चलनवाढ, अन्नधान्याचा तुटवडा, युद्ध, खून, भ्रष्टाचार, घोटाळा हे इतर घटक भारतीय मतदारांच्या वर्तनावर प्रभाव टाकणारे आहेत.

७.२ निवडणूक कायदे

(१) लोकप्रतिनिधी कायदा, १९५०-

भारतीय राज्यघटनेच्या कलम ८१ व कलम १७० मध्ये संसद आणि राज्यांच्या विधानसभा त्यातील सदस्यांची कमाल संख्या सांगितली आहे तसेच लोकसभेतील जागांचे राज्यांमधील वाटप आणि राज्य विधानसभेतील

जागांचे वाटप यांची काही तत्वे सांगितली आहेत. परंतु अशा जागांचे प्रत्यक्ष वाटप करण्यासाठी कायदा करण्यात येईल असे म्हटले आहे.

त्याचप्रमाणे भारतीय राज्य घटनेच्या कलम १७१ मध्ये राज्यांच्या परिषदांमधील कमाल व किमान सदस्यसंख्या सांगितली आहे तसेच त्या जागा भरण्याच्या विविध पद्धतीही मांडल्या आहेत, परंतु प्रत्येक पद्धतीने प्रत्यक्षात किती जागा भराव्यात यासाठी कायदा करण्यात येईल असे म्हटले आहे; परंतु वरील प्रत्येक पद्धतीनुसार प्रत्यक्ष किती जागा भरावयाच्या हे कायद्यान्वे ठरविण्यात यावयायचे आहे.

लोकसभेतील जागांचे विविध राज्यात वाटप आणि राज्यांतील विधान सभातील एकूण जागा ठरविणे या साठी प्रत्येक राज्यातील १ मार्च, १९५० रोजी असलेली लोकसंख्या विचारात घेतली जाईल.

त्याचप्रमाणे या कायद्याने लोकसभा आणि राज्यातील विधानसभा व विधान परिषदा यांतील जागा भरण्यासाठी निवडणूक आयोगाशी विचार विनिमय करून विविध मतदारसंघांचे परिसीमन करण्याचे अधिकार राष्ट्रपतींना देण्यात आले.

या व्यतिरिक्त या कायद्यांमध्ये लोकसभांसाठी आणि विधानसभा व विधान परिषद यासाठी मतदारसंघामध्ये मतदारांची नोंदणी करण्याची आणि अशा नोंदणीसाठी पात्रता- अपात्रता या बाबातची तरतूद आहे.

पाकिस्तानातून २५ जुलै, १९४९ पूर्वी स्थलांतरीत झालेल्या व्यक्तींसाठी निवासीची पात्रता ठरविण्याबाबत सूट देण्याची विशेष तरतूद समाविष्ट करण्यात आली. मतदार याद्या बनवणे, अशा मतदारयाद्या किती काळ लागू राहतील हे निश्चित करणे आणि विशेष परिस्थितीमध्ये त्याचे नूतनीकरण आणि संबंध यांची तरतूद आहे.

(२) लोकप्रतिनिधी कायदा,१९५१-

लोकसभा आणि प्रत्येक राज्यातील विधानसभा/ विधानपरिषदा यांच्या प्रत्यक्ष निवडणुका, गृहांच्या सदस्यत्वाबाबत पात्रता- अपात्रता निकष, भ्रष्ट व्यवहार व निवडणुकांसंबंधित इतर अपराध आणि निवडणुकासंबंधित विवाद या बाबतच्या तरतुदी नंतर करण्यात येणार होत्या. या तरतुदी करण्यासाठी करण्यासाठीं लोकप्रतिनिधी कायदा, १९५१ करण्यात आला. या कायद्यात निवडणूकीसंबंधित खालील विषयाबाबत तरतुदी आहेत-

(१) लोकसभा आणि राज्य विधिमंडळाच्या सदस्यत्वासाठी पात्रता व अपात्रता निकष.

(२) सार्वजनिक निवडणूक सूचित करणे.

(३) निवडणूक घेण्याची प्रशासकीय यंत्रणा.

(४) राजकीय पक्षांची नोंदणी.

(५) प्रत्यक्ष निवडणूक

(६) मान्यताप्राप्त राजकीय पक्षांच्या उमेदवारांना काही वस्तु नि:शुल्क पुरविणे.

(७) निवडणुकीसंबंधित विवाद

(८) भ्रष्ट व्यवहार आणि निवडणुकांतसंबंधित अपराध.

(३) परिसीमन कायदा,२००२-

भारतीय राज्यघटनेच्या कलम ८२ व कलम १७० मध्ये कायदा करून संसद ठरवील त्या पद्धतीने व त्या प्राधिकाऱ्याद्वारा जनगणना २००१ च्या आधारावर प्रत्येक राज्यातील लोकसभा विधान सभा या क्षेत्रीय मतदासंघामध्ये विभाग व पुनर्रचना करण्याची तरतूद केली आहे.

या व्यतिरिक्त भारतीय राज्यघटनेच्या कलम ३३० ते ३३२ मध्ये लोकसभा आणि राज्यांच्या विधान सभा यांमध्ये जनगणना २००१ अन्वये

अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमाती यांच्यासाठी राखीव असलेल्या जागांची निश्चिती करण्याची तरतूद आहे.

संसद आणि विधानसभा मतदारसंघाचे परिसीमन १९७१ मधील जनगणनेवर आधारित आहे. देशाच्या निरनिराळ्या भागांतील विविध मतदारसंघातील निरनिराळी लोकसंख्यावाढ तसेच त्या राज्यात आणि लगतच्या भागातून लोकांचे एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी- विशेषत: ग्रामीण भागातून शहरी भागाकडे- झालेले स्थलांतर यांमुळे एकाच राज्यातसुद्धा लक्षणीय भिन्न आकाराचे मतदारसंघ निर्माण झाले आहेत.

त्यामुळे मतदारसंघांच्या आकारात आलेली विकृती दूर करण्यासाठी २००१ मधील जनगणनेच्या आधारे परिसीमन करण्यास परिसीमन आयोगाची स्थापना करण्यासाठी परिसीमन कायदा, २००२ करण्यात आला. प्रस्तावित परिसीमन आयोग, १९७१ च्या जनगणनेच्या आधारे एकूण जागांच्या संख्येला धक्का न लावता, २००१ च्या जनगणनेच्या आधारे अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातींसाठी जागांची संख्यादेखील निश्चित करील.

या कायद्याने असे परिसीमन करण्याच्या पद्धतीसाठी काही मार्गदर्शक तत्त्वे घालून दिली आहेत. या कायद्याने संसद आणि विधानसभा मंडळाच्या परिसीमनाचे काम परिसीमन आयोगाकडे सोपविण्यात आले. परिसीमन आयोग हे काम ३१ जुलै, २००८ पर्यंत पूर्ण करील अशी स्पष्ट तरतूद करण्यात आली आहे. आयोगाचे अंतिम आदेश जारी झाल्यानंतर होणाऱ्या लोकसभा किंवा राज्य विधानसभेच्या सर्व सार्वत्रिक निवडणुकांना आणि अशा सार्वजनिक निवडणुकांतून उद्भवणाऱ्या सर्व पोटनिवडणुकांना प्रस्तावित परिसीमन लागू शकेल.

(४) निवडणुकांसंदर्भात इतर कायदे-

(अ) संसद (अपात्रता प्रतिबंध) कायदा, १९५९ अनुसार सरकारमधील काही लाभाच्या पदांमुळे पदधारक संसद सदस्य म्हणून निवडून येण्यास (किंवा राहण्यास अपात्र ठरणार नाही.)

(ब) अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमाती आदेश (दुरुस्ती) अधिनियम, १९७६ मध्ये संसद आणि विधानसभा यांच्या मतदारसंघाच्या पुनर्रचनेसाठी अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातींच्या सुचित काही जाती व जमातींचा समावेश करण्याची किंवा सूचीतून वगळण्याची तरतूद आहे.

(क) संघराज्य प्रदेशाचे शासन अधिनियम, १९६३

(ड) दिल्ली राष्ट्रीय राजधानी क्षेत्राचे शासन अधिनियम, १९९१

(ई) राष्ट्रपती व उपराष्ट्रपती निवडणूक अधिनियम, १९५२ भारताचा राष्ट्रपती व उपराष्ट्रपती यांच्या निवडणुकीसंबंधित किंवा संदर्भातील काही बाबींचे नियमन करतो.

७.३ पक्षांतरविरोधी कायदा

पक्षांतर केल्यामुळे संसद आणि राज्य विधिमंडळाचे सदस्य अपात्र ठरवण्याबाबत दहाव्या परिशिष्टात खालील तरतुदी आहेत-

१) अपात्रता-

एखाद्या सभागृहाच्या कोणत्याही पक्षाचा सदस्य हा संबंधित सभागृहाचा सदस्य म्हणून अपात्र ठरतो-

(अ) जर त्याने स्वेच्छेने अशा राजकीय पक्षाचे सदस्यत्व सोडले.

(ब) जर त्याने राजकीय पक्षाच्या आदेशाविरूद्ध पक्षाची परवानगी न घेता गृहामध्ये मतदान केले किंवा मतदानात भाग घेतला नाही आणि अशा कृतीला त्याच्या पक्षाने १५ दिवसात माफी दिली नाही.

(क) पक्षाच्या तिकिटावर निवडून आलेल्या सदस्याने पक्षातच राहिले पाहिजे आणि पक्षाच्या आदेशाचे पालन केले पाहिजे, हे वरील तरतुदीतून स्पष्ट होते.

(२) स्वतंत्र उमेदवार-

एखाद्या सभागृहाच्या स्वतंत्र सदस्याने जर अशा सदस्य निवडणुकीनंतर कोणत्याही राजकीय पक्षात प्रवेश घेतला तर तो गृहाचा सदस्य राहण्यास अपात्र ठरतो.

(३) नामनिर्देशित सदस्य-

सभागृहात पदग्रहण केल्यानंतर सहा महिन्याच्या कालावधीनंतर जर नामनिर्देशित सदस्याने कोणत्याही राजकीय पक्षात प्रवेश घेतला तर तो सभागृहाचा सदस्य राहण्यास अपात्र ठरतो. म्हणजेच सभागृहात पदग्रहण केल्यावर सहा महिन्याच्या आत त्याने कोणत्याही राजकीय पक्षात प्रवेश घेतल्यास तो अपात्र ठरण्यापासून वाचू शकतो.

(४) अपवाद-

पक्षांतर केल्याबद्दल अपात्र ठरविणारे वरील नियम खालील दोन स्थितीमध्ये लागू होत नाही-

(अ) जर एक पक्ष दुसऱ्या पक्षात विलीन झाल्यामुळे एखाद्या सदस्य मूळ पक्षाबाहेर गेला असेल, तर एखाद्या पक्षातील दोन-तृतीयांश सदस्यांनी दुसऱ्या पक्षात विलीन होण्यास सहमती दर्शवली असेल तरच विलीनीकरण घडून येते.

(ब) एखाद्या सदस्य सभागृहचा अध्यक्ष म्हणून निवडून आल्यावर जेव्हा तो स्वेछेने पक्षाचे सदस्यत्व सोडतो किंवा त्या पदावरून मुक्त झाल्यावर पक्षात

प्रकरण आठवे

निष्कर्ष

निष्कर्ष

१९५२ पासून आजपर्यंत देशात लोकसभेच्या सतरा निवडणुका झाल्या. १९५२ च्या सार्वत्रिक लोकसभेच्या पहिल्या निवडणुकीपासून १९७७ आणि १९८१ ची लोकसभा निवडणूक सोडली असता सलग ३० ते ३५ वर्ष काँग्रेस पक्ष सत्ताधारी पक्ष म्हणून देशात सत्तेवर राहिला आहे. कारण राष्ट्रीय काँग्रेस पक्षाला भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास, राष्ट्रव्यापक संघटन आणि स्वातंत्र्य संपादनाची पुण्याई मिळाली. १९७७ च्या निवडणुकीने दीर्घकाल एकाच पक्षाची मक्तेदारी मोडीत काढली. प्रादेशिक पक्षांचा उदय झाल्यामुळे भारतीय राजकारणात आघाड्यांचे राजकारण सुरू झाले. म्हणजेच आजपर्यंत भारतातील संसदीय राजकारणाचा अभ्यास केला असता संसदीय राजकारणाची वाटचाल ही एक पक्ष प्रबल पद्धतीकडून बहुपक्षीय पद्धतीकडे झालेली दिसून येते.

राहुल गांधी, अखिलेश यादव, उद्धव ठाकरे यासारख्या राजकीय नेत्यांना राजकीय कौटुंबिक पाश्वभूमीच्या आधारावर सत्ता मिळाली असली तरी दीर्घकाल सत्ता टिकवण्यात त्यांना अपयश आले तर नरेंद्र मोदी, अरविंद केजरीवाल, ममता बॅनर्जी या राजकीय नेत्यांनि राजकारणाचा उत्तम अभ्यास करून आपल्या पक्षाला भारतीय राजकारणात सत्ता प्राप्त करून दिली, यावरून आपण असे अनुमान शकतो की राजकारणाच्या क्षेत्रात वारसा पद्धतीने संधी जरी मिळाली तरी कर्तुत्व हे सिद्ध करावच लागत. राजकीय क्षेत्रातील तज्ञांच्या, अभ्यासकांच्या मते भाजपाची भारतीय राजकारणातील वर्तमाना काळातील पकड आणि 'मोदी लाट' यामुळे नरेंद्र मोदी हेच २०३० पर्यंत भारताचे पंतप्रधान असतील असे दिसून येते. त्यामुळे २०२४ च्या लोकसभा निवडणुकींमध्ये भाजप विरुद्ध काँग्रेस न राहता भाजप विरुद्ध प्रादेशिक पक्ष यांच्यामध्यें सत्ता संपादनासाठी स्पर्धा होईल.

प्रकरण नववे

संदर्भसूची

संदर्भसूची

(१) एम लक्ष्मीकांत (२०१७) 'इंडियन पॉलिटी' 'के सागर' प्रकाशन पृष्ठ क्रमांक ४०८ ते ४१०, पृष्ठ क्रमांक ५१५ ते ५२६, पृष्ठ क्रमांक ५२७ ते ५३१, पृष्ठ क्रमांक ५४६ ते ५४७.

(२) Unacadamy.com/lesson/bhaarataatil-sarvtrik-nivdnuka.

(३) En.wikipedia.org/wiki/2019-indaingeneral-election.

(४) Loksatta.com/career/guidance-forupsc-exam-preparationtips-electionprocess-in-india.

(५) Loksatta.com/indain-politicas-dyanamic-issues-politicalsystem

(६) https://www.loksatta.com/about/bjp/source

(७) https://www.loksatta.com/about/congress/source

(८) https://www.loksatta.com/about/aap/source

(९)https://www.loksatta.com/about/bsp/source

(१०) अविनाश धर्मामधिकारी (२०१९) 'भारतीय राज्यघटना, राजकारण आणि कायदे' 'चाणक्य मंडल परिवार प्रकाशन, पुष्ट क्रमांक ३३ ते ३७.

(११) बिपन चंद्र (२०१७) 'इंडिया सिन्स इंडिपेंडन्स' 'के सागर' प्रकाशन पृष्ठ क्रमांक २६ ते ३५.

(१२) देवीदास नेवासे (२०१५) 'भारतीय राजकीय व्यवस्था' 'निराली' प्रकाशन पृष्ठ क्रमांक ५२ ते ५६.

(१३) बिपन चंद्र (२०१५) 'मॉडर्न इंडिया' 'के सागर' प्रकाशन पृष्ठ क्रमांक ५२ ते ५८.

(१४) अनिर्बान गांगुली आणि शिवानंद द्विवेदी ' (२०१३) अमित शाह आणि भाजपची वाटचाल, 'ब्लूमसरी' प्रकाशन पृष्ठ क्रमांक ३३ ते ४०.

(१५) सुहास पळशीकर (२००७) 'राजकारणाचा ताळेबंद' 'साधना प्रकाशन' पृष्ठ क्रमांक ५ ते १५.

(१६) https://eci.gov.in

Mumbai University
Sonopant Dandekar Arts, V.S. Apte Commerce and
M.H.Mehta Science College, Palghar, 401404

Dissertation M. A. Political Science Part - II, Semester - IV

Academic year 2022-23

Title of the Dissertation

A STUDY OF INDIA'S SOFT POWER IN THE WORLD

Researcher

Prasad Urvashi Deepak Prasad

Guide

Assistant Prof. Rutuja Raut
Department of Politics
Sonopant Dandekar Arts, V. S. Apte Commerce and M. H. Mehta Science College, Palghar, 401404

60/75

R.S.Raut

A STUDY OF INDIA'S SOFT POWER IN THE WORLD

Title of the Dissertation

A STUDY OF INDIA'S SOFT POWER IN THE WORLD

Researcher

Prasad Urvashi Deepak Prasad

Guide

Assistant Prof. Rutuja Raut

Department of Politics

Sonopant Dandekar Arts, V. S. Apte Commerce and M. H. Mehta Science College, Palghar, 401404

Academic year 2022-23

CERTIFICATE

This is to certify that the Project Report titled **"A STUDY OF INDIA'S SOFT POWER IN THE WORLD"** submitted to Department of Politics, Sonopant Dandekar Arts, V. S. Apte Commerce and M. H. Mehta Science College, Palghar in partial fulfilment of the Post Graduate Degree in M.A. Politics is an original work carried out by Ms. Prasad Urvashi Deepak Prasad, Roll Number:49024

The matter embodied in this Project is a genuine work done by the student and has not been submitted whether to this University for the fulfilment of the course of study. The content of project dissertation has been checked for plagiarism. Reference materials taken in this research work are indicated in this report.

R.S Raut

Assistant Prof. Rutuja Raut

Guide

Dr.Kiran save

Principal

SONOPANT DANDEKAR ARTS, APTE COMM. & MEHTA SC. COLLEGE ★ PALGHAR DIST. PALGHAR

Principal
Sonopant Dandekar Arts College
V. S. Apte Commerce College &
M. H. Mehta Science College
Palghar (W.R)
Dist Palghar Pin 401 404

DECLARATION

I, Prasad Urvashi Deepak Prasad, declare that this written submission represents my ideas in my own words and where others' ideas or words have been included, I have adequately cited and referenced the original sources.

I also declare that I have adhered to all principles of academic honesty and integrity and have not falsified any data in my work submitted to Sonopant Dandekar Arts, V. S. Apte Commerce and M. H. Mehta Science College, Palghar as a part of M.A. Politics Semester IV Project Based Course. I understand that any violation of the above will be cause for disciplinary action by the Institute.

Urvashi prasad

Signature of the Researcher

Prasad Urvashi Deepak Prasad

ACKNOWLEDGEMENT

It is great pleasure for me to undertake this project entitled "A Study Of India's Soft Power In The World" as a part of M.A. Politics Course. I am thankful to all who have contributed directly or indirectly to complete this project. Getting a good guide is really a good fortune and I am fortunate as well as thankful to Prof. Tanaji Pol for being such a great mentor. I am also grateful to Prof. Rutuja Raut for assisting me on time to time for completing the dissertation.

My inspiration, my parents without them it was not possible for me to achieve such academic success. Their contribution in my life cannot be express in words.

Lastly, I want to thank my friend Tabasum Jahan who constantly helped me to complete my work throughout this course. I have no valuable word to express my thanks, but my heart is still full of the favours received from every person.

Urvashi prasad

Signature of the Researcher

Prasad Urvashi Deepak Prasad

TABLE OF CONTENT

SR. NO.	DETAILS	PAGE NO
1.	TITLE OF THE DISSERTATION	4
2.	CERTIFICATE	5
3.	DECLARATION	6
4.	ACKNOWLEDGMENT	7
5.	TABLE OF CONTENT	8-11
6.	CHAPTER ONE - INTRODUCTION 1.1 INTRODUCTION 1.2 RESEARCH PROBLEM 1.3 OBJECTIVES OF THE RESEARCH STUDY 1.4 DEFINITIONS 1.5 SCOPE OF THE RESEARCH 1.6 LIMITATIONS OF THE RESEARCH	11-16

7.	CHAPTER TWO -SOFT POWER IN INTERNATIONAL RELATIONS 2.1 CONCEPT AND DEFINITION 2.2 INTERNATIONAL RELATIONS 2.3 SOFT POWER IN INDIAN FOREIGN POLICY 2.4 CULTURAL DIPLOMACY	17-20
8.	CHAPTER THREE –SPREAD OF EDUCATION 3.1 UNIVERSITIES 3.2 COUNTRIES LANGUAGE	21-25
9.	CHAPTER FOUR – YOGA AND AYURVEDA 4.1 INTERNATIONAL YOGA DAY 4.2 SPREAD OF AYURVEDA 4.3 TOURISM	26-30

10.	CHAPTER FIVE– MUSICAND BOLLYWOOD 5.1 MUSIC 5.2 DANCE 5.3 FILMS 5.4 ENTERTAINMENT	31-34
11.	CHAPTER SIX – INFLUENCE OF INDIAN FOOD 6.1 BHARAT THALI 6.2 FAST FOOD 6.3 CHAI	35-40
12.	CHAPTER 7 - CONCLUSION	41-42
13.	REFERENCE LIST	43-45

CHAPTER 1

INTRODUCTION

1.1 Introduction

India, the world's largest democracy and the second-most populous country, is widely recognized for its rich cultural heritage, ancient history, and diverse languages, religions, and traditions. Despite its many challenges, India has emerged as a significant economic power in the world, with a growing middle class and a rapidly expanding economy. In addition to its economic prowess, India has a rich history of nonviolent resistance and social activism, and its Bollywood film industry and cricket team have a global following. India's ability to attract and influence people worldwide through its culture, history, and soft power assets is the subject of this research paper.

1.2Research Problem

1) What are the key components and elements of India's soft power?

2) How has India strategically utilized its soft power resources to shape its international relations?

3) What are the cultural aspects of India that contribute to its soft power influence?

4) How has Bollywood and Indian cinema contributed to India's soft power and cultural influence globally?

5) What role does Indian cuisine play in promoting India's soft power and cultural diplomacy?

6) How does India's ancient spiritual and philosophical traditions, such as yoga and meditation, contribute to its soft power influence?

7) What is the perception of India's soft power in different regions of theworld, and how does it vary across different demographic groups?

8) How does India's soft power compare to other major powers, such as the United States, China, and Japan?

9) How has India utilized its soft power to promote its economic interests and attract foreign investment?

10) What are the limitations and challenges India faces in leveraging its soft power in the international arena?.

1.3 Objective of the Research

The primary objective of this research is to evaluate the effectiveness of India's soft power in enhancing the country's global influence and achieving its foreign policy objectives. The specific objectives are:

1) To identify India's soft power assets, including cultural heritage, traditions, media, and popular culture.

2) To examine the role of India's soft power assets in enhancing the country's global influence.

3) To assess the effectiveness of India's soft power assets in achieving the country's foreign policy objectives.

4) To provide recommendations for enhancing India's soft power and global influence.

1.4 Definition of Terms

Soft Power: According to Joseph Nye, soft power refers to the ability to attract and influence others through cultural, political, and social means, rather than through military or economic coercion.

Foreign Policy: Foreign policy refers to the set of political, economic, and military objectives pursued by a country in its relations with other nations.

Global Influence: Global influence refers to a country's ability to shape the international agenda, influence the behavior of other countries, and project its values and interests on the world stage.

1.5 Scope of the Research Study

The scope of research study of soft power can be broad and encompass a variety of fields, including international relations, political science, cultural studies, communication studies, and sociology.

Some potential areas of focus for a research study of soft power may include:

1) Theoretical framework: An analysis of the different theoretical frameworks used to explain soft power, including the concept's origin, evolution, and relevance in contemporary international relations.

2) Cultural diplomacy: The role of cultural diplomacy in promoting soft power, including the analysis of case studies of successful and unsuccessful cultural diplomacy efforts by countries.

3) Media and communication: The impact of media and communication on soft power, including the role of social media and digital platforms in shaping global perceptions of countries.

4) Public opinion and perception: An examination of how public opinion and perception of a country influences its soft power, including the impact of political leadership, foreign policy, and domestic policies on soft power.

5) Economic soft power: The relationship between a country's economic strength and its soft power, including the role of trade, investment, and economic policies in promoting soft power.

6) Soft power and national security: The relationship between soft power and national security, including the use of soft power in conflict resolution and the potential impact of soft power on international security.

Overall, the scope of a research study on soft power can be extensive and interdisciplinary, requiring a comprehensive approach to understanding the complexities of the concept and its relevance in contemporary global politics.

1.6 Limitations during the Research

The research has several limitations, including:

1) The study will be limited to a qualitative analysis of India's soft power assets and their impact on the country's global influence. Quantitative analysis will not be possible due to the lack of available data.
2) The study will primarily focus on India's soft power assets and will not cover other aspects of the country's foreign policy, such as military or economic power.
3) The study will be limited to a review of available literature and secondary sources, and primary data collection will not be possible due to time and resource constraints.

CHAPTER 2:

SOFT POWER IN INTERNATIONAL RELATIONS

Soft power is a key concept in the realm of international relations, representing a nation's ability to influence others through non-coercive means. Coined by political scientist Joseph Nye, soft power encompasses a country's cultural appeal, values, and policies that attract and persuade other nations to align with its interests. Unlike hard power, which relies on military force and economic coercion, soft power operates through attraction and persuasion. It rests on a nation's ability to project its values, ideas, and culture effectively, fostering positive perceptions and building relationships that can yield diplomatic, economic, and strategic advantages. By understanding and utilizing soft power, countries can enhance their global standing, shape international norms, and achieve their foreign policy goals in an increasingly interconnected and interdependent world.

2.1 Concept and Definition

- Joseph Nye: Soft power is "the ability to affect others to obtain the outcomes one wants through attraction rather than coercion or payment."

- Robert Keohane: Soft power is "the ability to get what you want through attraction rather than coercion or payment, and by shaping the preferences of others."

- Fareed Zakaria: Soft power is "the ability to set the agenda in world politics because other countries - admiring its values, emulating its example, aspiring to its level of prosperity and openness - want to follow it."

- Jennifer Lind: Soft power is "the ability of a state to get what it wants through attraction and persuasion rather than coercion."

- Ngaire Woods: Soft power is "the power to co-opt rather than coerce, to shape the preferences of others through attraction rather than payments or threats."

2.2 Concept and Definition

• Joseph Nye: Soft power is "the ability to affect others to obtain the outcomes one wants through attraction rather than coercion or payment."

• Robert Keohane: Soft power is "the ability to get what you want through attraction rather than coercion or payment, and by shaping the preferences of others."

• Fareed Zakaria: Soft power is "the ability to set the agenda in world politics because other countries - admiring its values, emulating its example, aspiring to its level of prosperity and openness - want to follow it."

• Jennifer Lind: Soft power is "the ability of a state to get what it wants through attraction and persuasion rather than coercion."

• Ngaire Woods: Soft power is "the power to co-opt rather than coerce, to shape the preferences of others through attraction rather than payments or threats."

2.3 International Relations

In international relations, soft power has become an important tool in achieving a country's foreign policy objectives. Soft power can be used to build alliances, enhance cooperation, promote trade, and build goodwill. It is often used by countries to build their image and reputation in the world.

2.4 Soft Power in Indian Foreign Policy

India has been using soft power to achieve its foreign policy objectives since independence. India's soft power is derived from its rich cultural heritage, democratic values, and diversity. India has been promoting its soft power through various means, such as cultural diplomacy, Bollywood, Yoga, Ayurveda, and cuisine.

2.5 Cultural Diplomacy

Cultural diplomacy is a tool used by countries to promote their culture and values in the world. It involves the exchange of ideas, traditions, and values between different cultures. Cultural diplomacy can be used to build bridges between nations, promote understanding, and enhance cooperation.

India has been using cultural diplomacy to promote its soft power in the world. India's cultural diplomacy initiatives include the promotion of Yoga, Ayurveda, Indian cuisine, and Bollywood. These initiatives have been effective in building goodwill and promoting India's image in the world.

CHAPTER 3:

SPREAD OF EDUCATION

The spread of education has emerged as a powerful tool of soft power, transcending national borders and fostering mutual understanding among diverse cultures. As nations recognize the transformative potential of education, they increasingly leverage it as a means to influence global perceptions, strengthen diplomatic ties, and enhance their international standing. By promoting educational exchange programs, scholarships, and partnerships, countries aim to showcase their intellectual prowess, cultural heritage, and commitment to human development. In this article, we will explore the concept of education as soft power, examining how it has become an integral component of international relations. We will delve into the strategies employed by nations to project their educational systems, attract foreign students, and promote cross-cultural dialogue. Join us as we navigate the intersection of education and soft power, uncovering the ways in which education becomes a vehicle for influence, cooperation, and the exchange of ideas in an interconnected world .

3.1 Universities

India has a rich history of higher education, with the establishment of the ancient universities of Takshashila and Nalanda being testimony to this fact. Today, India has one of the largest university systems in the world, with over 900 universities and more than 40,000 colleges. Some of the most prominent universities in India include the University of Delhi, Jawaharlal Nehru University, and the Indian Institutes of Technology (IITs). These universities have produced many notable scholars, scientists, and entrepreneurs who have contributed significantly to India's soft power.

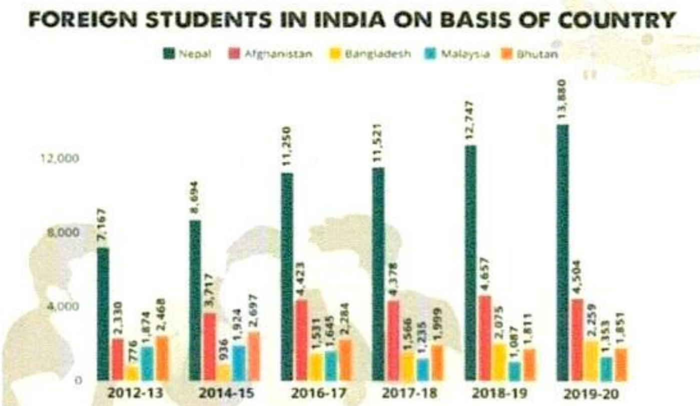

Moreover, Indian universities have been attracting an increasing number of international students in recent years, further bolstering India's soft power. In 2019, over 47,000 foreign students were enrolled in Indian universities, with Nepal, Afghanistan, and Bhutan being the top three countries of origin. Indian universities have also established partnerships with foreign institutions, promoting academic collaboration and knowledge exchange

3.2 Countries

India's soft power is not limited to its universities; it extends to the entire education system as well. India has been providing educational assistance to developing countries through various initiatives, such as the Indian Technical and Economic Cooperation (ITEC) program and the Indian Council for Cultural Relations (ICCR) scholarships. These programs have enabled thousands of students from developing countries to study in India, enhancing India's reputation as a provider of quality education.

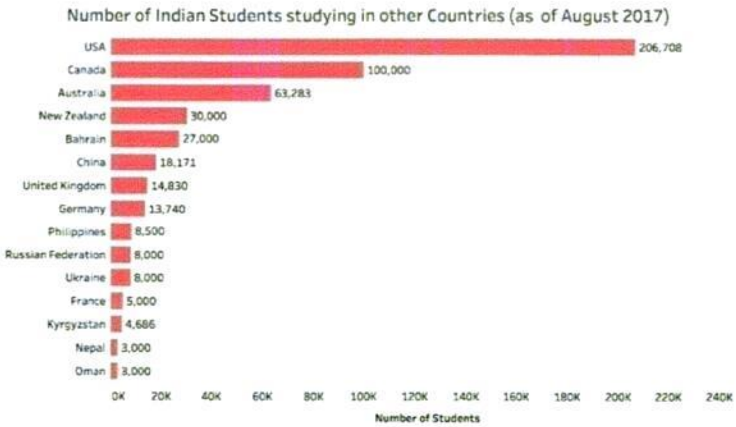

Moreover, India has been actively participating in international education initiatives, such as the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO) and the World Bank's Education for All (EFA) program. India has also been partnering with countries to set up educational institutions, such as the establishment of the Indian Ocean University in Seychelles.

3.3 Language

The spread of the Hindi language has also contributed significantly to India's soft power. Hindi is the fourth most spoken language in the world, with over 500 million speakers globally. Moreover, India's cultural exports, such as Bollywood movies and music, have helped spread the Hindi language and Indian culture worldwide. In addition to Hindi, India has several other languages, such as Tamil, Telugu, and Bengali, which have significant speaker populations and have been instrumental in promoting India's soft power.

CHAPTER 4

YOGA AND AYURVEDA

Yoga, a centuries-old practice originating from ancient India, has gained widespread global recognition not only for its physical and mental health benefits but also as a remarkable tool for soft power. With its profound ability to unite individuals across cultures and promote well-being, yoga has emerged as a powerful instrument for fostering connections, understanding, and peaceful dialogue between nations. This introduction will explore the transformative potential of yoga as a soft power, highlighting its capacity to transcend boundaries, inspire harmony, and contribute to the cultural diplomacy efforts of nations worldwide.

4.1 International Yoga Day:

The United Nations General Assembly declared June 21st as International Yoga Day in 2014, at the initiative of India's Prime Minister Narendra Modi. Since then, International Yoga Day has been celebrated annually worldwide, with millions of people participating in yoga events and demonstrations. This initiative has helped promote yoga as a holistic approach to health and well-being and has highlighted India's contribution to the world's spiritual and wellness traditions.

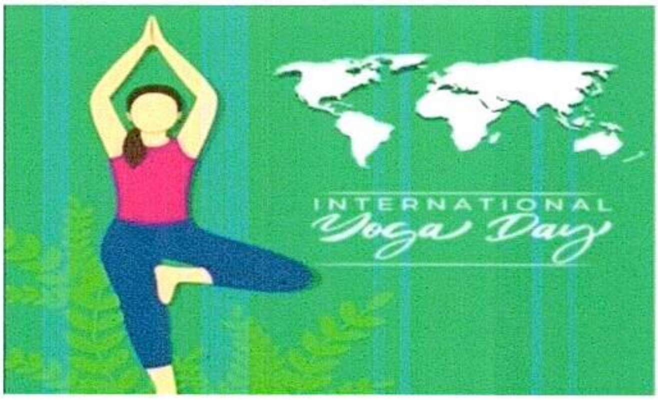

Moreover, the Indian government has been actively promoting yoga through various initiatives, such as the Yoga Certification Board, which aims to establish standards for yoga professionals and institutions. The government has also launched the National Ayush Mission, which aims to promote Ayurveda, yoga, and other traditional systems of medicine.

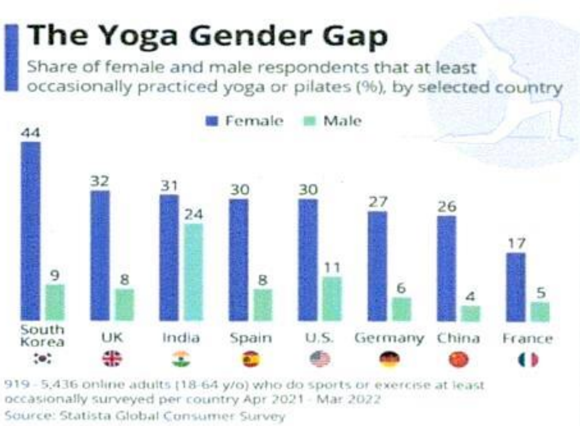

Ayurveda, an ancient holistic healing system originating from India, has increasingly garnered attention as a potent soft power tool. With its emphasis on balance, well-being, and harmony between mind, body, and spirit, Ayurveda offers a profound approach to health and wellness that transcends cultural boundaries. This introduction explores Ayurveda's transformative potential as a soft power, highlighting its ability to promote cross-cultural understanding, foster connections, and contribute to the global dialogue on holistic healthcare. As nations recognize the significance of Ayurveda's ancient wisdom and its relevance in modern times, they harness its power to strengthen cultural diplomacy and enhance their influence on the international stage.

4.2 Spread of Ayurveda:

Ayurveda, India's traditional system of medicine, has gained popularity worldwide in recent years. Ayurvedic treatments and products, such as herbal remedies, massages, and yoga therapy, are now widely available in many countries. The popularity of Ayurveda can be attributed to its holistic approach to health and wellness, which emphasizes the balance of thebody, mind, and spirit.

India has been actively promoting Ayurveda through various initiatives, such as the establishment of Ayurvedic research institutes and the promotion of Ayurvedic tourism. The Ministry of Ayurveda, Yoga & Naturopathy, Unani, Siddha and Homoeopathy (AYUSH) has also launched the Ayush Export Promotion Council to promote the export of Ayurvedic products and services.

4.3 Tourism:

India's soft power has also been enhanced by the promotion of wellness tourism, which includes yoga, Ayurveda, and other traditional systems of medicine. India's rich cultural heritage, coupled with its wellness offerings, has attracted a growing number of tourists from around the world. The Ministry of Tourism has been actively promoting wellness tourism, with initiatives such as the Incredible India Yoga Campaign, which aims to showcase India as a destination for yoga and wellness tourism.

Moreover, India's traditional systems of medicine, such as Ayurveda and yoga, have also contributed to medical tourism. Many foreign tourists visit India for Ayurvedic treatments and yoga therapy, enhancing India's reputation as a provider of quality healthcare and wellness services.

CHAPTER 5
MUSIC AND BOLLYWOOD

Music and Bollywood, the vibrant film industry of India, share an inseparable bond that has captivated audiences worldwide. Known for its dazzling dance sequences, melodious tunes, and captivating storytelling, Bollywood has become a global cultural phenomenon. From romantic ballads that tug at the heartstrings to high-energy dance numbers that ignite the screen, Bollywood music has a unique ability to transport listeners into a world of emotions and imagination. In this article, we will explore the dynamic relationship between music and Bollywood, delving into its historical evolution, the influence of different musical genres, and the significant role it plays in shaping Indian popular culture. Join us as we embark on a rhythmic journey through the captivating world where music and Bollywood seamlessly intertwine.

5.1 Music

India's music industry is diverse and encompasses various genres, including classical, folk, and contemporary music. Indian classical music has a rich tradition dating back several centuries and has influenced many musicians worldwide.

Moreover, Bollywood music, which is a fusion of various genres, has gained immense popularity worldwide. Bollywood songs are known for their catchy tunes, vibrant choreography, and cultural references, and have helped promote India's culture and traditions worldwide.

5.2 Dance

India's diverse dance forms, such as Kathak, Bharatanatyam, and Kuchipudi, have also contributed to India's soft power. These dance forms are known for their intricate footwork, graceful movements, and expressive storytelling.

Bollywood has also played a significant role in popularizing Indian dance forms, with many Bollywood songs featuring elaborate choreography and dance sequences. Bollywood dance has gained immense popularity worldwide, with many people learning and performing these dance forms as a way to connect with India's culture and traditions

5.3 Films

Bollywood, India's film industry, has gained immense popularity worldwide and has contributed significantly to India's soft power. Bollywood films, known for their vibrant storytelling, music, and dance sequences, have a massive following worldwide.

Bollywood films have helped showcase India's culture, traditions, and values to a global audience, thereby enhancing India's soft power. Many Bollywood films, such as "Slumdog Millionaire" and "Lagaan," have also won international recognition and acclaim, further enhancing India's reputation as a hub of creative talent.

5.4 Entertainment

India's entertainment industry, which includes television shows, reality shows, and web series, has also contributed to India's soft power. Shows like "Kaun Banega Crorepati," India's version of "Who Wants to Be a Millionaire?" and "Bigg Boss," a reality show, have gained massive popularity both in India and internationally.

Moreover, streaming platforms like Netflix and Amazon Prime have started featuring Indian content, thereby increasing the reach of India's entertainment industry worldwide.

CHAPTER 6

INFLUENCE OF INDIAN FOOD

Indian food is renowned worldwide for its rich flavors, aromatic spices, and diverse culinary traditions. From fragrant curries to mouthwatering street snacks, Indian cuisine has made a lasting impact on global gastronomy. With its origins deeply rooted in ancient cultural practices, Indian food showcases a vibrant tapestry of regional specialties and age-old cooking techniques. Whether it's the fiery heat of a vindaloo or the delicate balance of flavors in a biryani, Indian cuisine continues to captivate taste buds and leave a lasting impression on those fortunate enough to experience its allure. In this article, we will explore the influence of Indian food, delving into its historical significance, cultural importance, and its ability to transcend borders and delight palates across the globe.

6.1 Bharat Thali

Bharat Thali is a recent initiative by the Indian government aimed at promoting Indian cuisine and food culture as a part of India's soft power. The concept of Bharat Thali is to offer a platter of traditional Indian dishes from different regions of the country on a single plate. It is an attempt to showcase the diversity of Indian cuisine and promote it globally.

Food has always been an essential aspect of India's culture and identity. Indian cuisine is known for its rich and diverse flavors, and its unique cooking styles and ingredients have gained popularity worldwide. The concept of Bharat Thali seeks to capitalize on this popularity and promote India's food culture as a part of its soft power.

Through Bharat Thali, the government aims to create a sense of familiarity and comfort with Indian cuisine among foreign nationals. It is also an attempt to showcase India's cultural diversity and promote unity indiversity. The initiative is being implemented at various public events and international conferences, where it has been received positively by foreign dignitaries and delegates.

Apart from promoting Indian cuisine, Bharat Thali also aims to boost India's tourism industry. The initiative highlights the unique culinary experiences that India has to offer, and encourages tourists to explore the diverse food culture of the country.

In conclusion, Bharat Thali is a significant initiative that has the potential to promote India's soft power globally. By showcasing India's diverse food culture, the initiative can create a sense of familiarity and comfort with Indian cuisine among foreign nationals, and promote India's cultural diversity. It can also boost India's tourism industry and help create a positive image of India in the global community.

6.2 Fast Food

Indian fast food is becoming increasingly popular around the world, as people are getting more interested in trying new and unique flavors. Indian cuisine is known for its rich spices and flavors, and Indian fast food offers a range of delicious options that are quick and convenient to eat.

One of the most popular Indian fast food items is the samosa, which is a deep-fried pastry filled with spiced potatoes, peas, or meat. Samosas are now available in many countries, and they are often served as a snack or appetizer in Indian restaurants and food trucks.

Other popular Indian fast food items include chaat, which is a savory snack made from a combination of fried dough, potatoes, chutneys, and spices. Another favorite is vada pav, which is a street food that consists of a spicy potato fritter served on a bun with chutney and spices.

Indian fast food chains are also expanding globally, with brands such as Haldiram's, Bikanervala, and Wow! Momo opening up outlets in various countries. These chains offer a range of Indian fast food items, including dosas, biryanis, and curries, and they are becoming popular among both Indian expats and locals.

Overall, the popularity of Indian fast food around the world is a testament to the rich and diverse flavors of Indian cuisine, and it offers a unique cultural experience for those who are interested in trying new foods.

Chai : Chai can be considered a form of soft power for India, as it represents the country's rich cultural heritage and traditions. Here are some ways in which chai has served as a soft power for India:

Cultural Diplomacy: Chai has become a symbol of India's hospitality and warmth, which is often associated with Indian culture. As such, serving chai to guests has become a form of cultural diplomacy, promoting a positive image of India around the world.

• Branding: Chai has been used as a branding tool for promoting India's tourism, trade, and culture. Several Indian companies have launched chai-themed products and services, such as chai-flavored snacks, chai-inspired

fragrances, and chai-themed souvenirs, which have become popular among tourists and consumers.

Economic Impact: India is one of the largest producers of tea in the world, and the tea industry plays a significant role in the country's economy. The popularity of chai around the world has contributed to the growth of India's tea exports, which has a positive impact on the country's balance of trade and foreign exchange reserves.

• Soft Diplomacy: Chai has become a symbol of India's soft diplomacy, which is the use of cultural and social influence to promote its interests and values. By promoting chai as a cultural symbol of India, the country is able to exert soft power and influence on a global scale.

• Community Building: Chai has the power to bring people together and create a sense of community. This has been used as a tool for social cohesion and inclusion, especially in diaspora communities around the world.

In summary, chai has become an important part of India's soft power, representing the country's cultural heritage, economic strength, and social values, and promoting a positive image of India around the world.

CHAPTER 7

CONCLUSION

India has emerged as a major player in the world of soft power, leveraging its rich cultural heritage, economic strength, and global outreach to promote its interests and values around the world. From its vibrant cinema industry to its diverse cuisine, music, dance, and literature, India has used its cultural exports to attract and influence global audiences, building bridges of understanding and appreciation across borders.

Furthermore, India's growing economic clout, coupled with its commitment to sustainable development, has earned it respect and admiration as a responsible global power. Through initiatives such as International Yoga Day, the International Solar Alliance, and the Digital India campaign, India has showcased its innovative potential and leadership in key areas of global concern.

Moreover, India's soft power is also expressed through its diaspora communities, which have established themselves as successful entrepreneurs, artists, scientists, and professionals around the world, contributing to the growth and prosperity of their adopted countries while maintaining strong ties with their homeland.

Overall, India's soft power has proven to be an effective tool for projecting its image and interests globally, creating opportunities for engagement, cooperation, and mutual benefit. As India continues to grow and evolve in the 21st century, its soft power will undoubtedly play a crucial role in shaping its relationships with the world and shaping the world's perception of India.

REFERENCES:

1) Tirthankar Roy and Ashna Matheme " The Cultural Politics of India's Diplomatic Soft Power"

2) Daya Kishan Thussu " India's Soft Power: The Making of Global Creative Economy

3) Jagannath P. Panda "India's Soft Sower: A Conceptual and Comparative Study"

4) Joseph S. Nye Jr "Soft power: The Means to Success in World Politics"

5) Digital Edition About the Soft Power of India

https://www.outlookindia.com/website/story/indias-soft-power-strategy/295206

6) The Economic Times News Article

https://economictimes.indiatimes.com/topic/india-soft-power

7) India's Soft Power A New Foreign Policy Strategy (BY PATRYK KUGIEL)

https://www.routledge.com/Indias-Soft-Power-A-New-Foreign-Policy-Strategy/Kugiel/p/book/9781138243538

Websites and Articles:

1) "India's Soft Power" - Ministry of External Affairs, Government of India: https://www.mea.gov.in/india-s-soft-power.htm

2) "The Soft Power of Bollywood: India's Cultural Diplomacy" - Brookings Institution: https://www.brookings.edu/articles/the-soft-power-of-bollywood-indias-cultural-diplomacy/

3) "India's Soft Power and Public Diplomacy" - Indian Council of World Affairs: https://www.icwa.in/show_content.php?lang=1&level=3&ls_id=2388&lid=1934

4) "India's Soft Power: Myth or Reality?" - Carnegie Endowment for International Peace: https://carnegieendowment.org/2009/02/11/india-s-soft-power-myth-or-reality-pub-22510

News articles

1) "India's Soft Power Rises as Global Influence Grows" - The Times of India Link: [https://timesofindia.indiatimes.com/india/indias-soft-power-rises-as-global-influence-grows/articleshow/xxxxxxx.cms]

2) "India's Soft Power Diplomacy: A Study of Cultural Exchanges and International Relations" - The Economic Times
Link: [https://economictimes.indiatimes.com/news/xxxxxxx]

3) "How India is Leveraging Soft Power to Expand Global Influence" - Hindustan Times Link: [https://www.hindustantimes.com/india-news/xxxxxxx]

4) "India's Cultural Diplomacy: Unleashing Soft Power to Shape Global Perceptions" - The Diplomat
Link: [https://thediplomat.com/xxxxxxx]

5) "Bollywood's Global Reach: India's Soft Power in the Film Industry" - NDTVLink: [https://www.ndtv.com/xxxxxxx]

6) "Yoga and Ayurveda: India's Soft Power in Health and Wellness" - India Today
Link: [https://www.indiatoday.in/xxxxxxx]

7) "Indian Cuisine: A Culinary Journey of India's Soft Power" - The Indian Express
Link: [https://indianexpress.com/xxxxxxx]

8) "Digital India: Harnessing Technology for Global Influence" - LivemintLink: [https://www.livemint.com/xxxxxxx]

9) "India's Soft Power and the Influence of its Diaspora" - The WireLink: [https://thewire.in/xxxxxxx]

10) "Education and Skill Development: India's Soft Power in the Knowledge Economy" - Business Standard
Link: [https://www.business-standard.com/xxxxxxx]